

КИЇВСЬКА ШКОЛА ЕКОНОМІКИ  
МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА З ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТІ ТА ПУБЛІЧНОЇ ІСТОРІЇ

ДИПЛОМНА РОБОТА  
“ІСПАНСЬКІ ДІТИ В УРСР (1936-1941): ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ,  
ПРИВІЛЕЙОВАНІСТЬ ТА (НЕ)ЗРАЗКОВІ ДИТЯЧІ БУДИНКИ”

Студентка: Дробот Наталія  
Науковий керівник: Монастирський Євгеній

Для здобуття освітнього ступеня: Магістр  
за спеціальністю: 032 Історія та археологія

**Анотація.** Випадок іспанських дітей, які потрапили до СРСР з початком громадянської війни в Іспанії, унікальний з тієї перспективи, що тимчасова евакуація перетворилась на тривалу еміграцію. Дослідницька робота простежує, яким чином іспанські діти функціонували в радянському суспільстві, беручи за приклад п'ять периферійних інтернатів в УРСР. Огляд перших зустрічей евакуйованих переходить до аналізу формування інституційного привілею та повсякдення іспанських дітей у дитбудинках. Такий підхід не тільки проблематизує місце іспанців в ієрархіях радянського дитинства, розкриваючи привілейованість як соціально зумовлене уявлення, а й показує ширший зріз радянського проєкту наприкінці 1930-х — на початку 1940-х років.

**Ключові слова:** іспанські діти, привілей, інтернаціоналізм, дитячі будинки, УРСР

**Кількість слів:** 31 895

## ЗМІСТ

|                                                                                        |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ВСТУП                                                                                  | 4  |
| РОЗДІЛ I Дитячий рух інтернаціональної солідарності                                    | 12 |
| 1.1 “Вся дітвора так робить!” Виміри дитячої солідарності з Іспанією                   | 12 |
| 1.2 “Діти півдня” приїждять в Радянський Союз: прийом та відпочинок в літніх таборах   | 24 |
| РОЗДІЛ II Інституціоналізація іспанських дітей в радянську систему опіки               | 34 |
| 2.1 (Не)можливість виховання іспанських дітей у радянських сім’ях                      | 34 |
| 2.2 “Неприпустима практика”: формування інституційного привілею іспанських дитбудинків | 44 |
| 2.3 Радянсько-іспанська “big deal” або як сконструювати зразкові дитячі будинки        | 54 |
| РОЗДІЛ III Персонал іспанських дитбудинків                                             | 66 |
| 3.1 Радянсько-іспанські колективи: підбір штатів, вимоги до роботи, внутрішні ієрархії | 66 |
| 3.2 “Від імені іспанців” або способи інституційних зловживань в дитбудинках            | 73 |
| ЕПІЛОГ                                                                                 | 83 |
| ВИСНОВКИ                                                                               | 89 |
| БІБЛІОГРАФІЯ                                                                           | 92 |

## ВСТУП

Михайло Ніколаєв походив з сім'ї репресованих, його батьків заарештували як “ворогів народу” ще на початку 1930-х. Однак ці події він зовсім мало пам'ятає, не тільки через травматичність спогадів, а й через ранній вік. Вже в дитячому будинку міста Покрова, РРФСР, йому змінили дату народження, записавши на три роки старшим, прізвище і навіть по батькові. Міркуючи про досвіди свого дитинства з дорослої перспективи, Михайло дійшов до висновку, що завдане йому зло було не стільки фізичним, скільки моральним. Радянських дітей переконували в тому, що вони живуть своє найкраще життя в СРСР, а іншого вони й не знали, “адже у нас в Росії щастя почалось лише після революції”.<sup>1</sup> Михайло, як дитина нового радянського покоління, жив з думкою про те, що, народившись у будь-якій іншій капіталістичній країні, він би давно загинув. Бо там не було дитячих будинків чи піонерських таборів, а діти бідняків не мали доступу до освіти, натомість їх змушували тяжко працювати на заводах та фабриках.<sup>2</sup>

Оскільки радянські діти перебували в порівняно кращому становищі, їх заохочували долучатись до інтернаціонального руху на підтримку дітей за кордоном. Початок однієї з таких масштабних кампаній в СРСР був спровокований державним переворотом в Іспанії в липні 1936 року, що поступово переріс у громадянську війну. По один бік знаходився республіканський уряд Народного фронту, а по інший — націоналістична опозиція під проводом генерала Франсіско Франко. Михайло “всією душею” слідкував за перебігом подій, проявляючи солідарність з іспанцями:

Я ненавидів Франко і заздрив інтербригадівцям: вони боролися за справедливість! “Піонерська правда” багато писала про іспанських дітей, про тих, хто допомагає батькам на війні, і про тих, хто страждає від війни, від бомбардувань, від руйнувань. З'явилися іспанські апельсини, увійшли в моду іспанські шапочки з китицею. Усім вихованцям дитбудинків видали такі шапочки, і ми їх з гордістю носили.<sup>3</sup>

Ще пізніше Михайло дізнався, що в Радянський Союз евакуювали близько трьох тисяч іспанських дітей та розподілили по дитячих будинках. Хлопчик, як й інші діти в інтернатах Покрова, шкодував, що іспанці не потрапили до їхнього міста. “...Дуже хотілось на них хоча б подивитись, адже і їх ми вважали героями”.<sup>4</sup> Мрія хлопчика здійснилась влітку 1940 року, йому пощастило потрапити до дитячої делегації, що мала відвідати дитячий будинок для іспанських дітей під Москвою. Як Ніколаєв згадує вже у дорослому віці, це була його перша зустріч з іноземцями, але особливого враження вони на нього нібито не справили, звичайні діти. От що насправді запам'яталось, так це умови прийому: “Я більше думав про те, що їх годують краще за нас — поговорити з іспанцями по-справжньому я не міг, а вечеря

---

<sup>1</sup> Михаил Николаев, *Детдом* (Нью-Йорк: Russica, 1985), 102.

<sup>2</sup> Николаев, *Детдом*, 101.

<sup>3</sup> Николаев, *Детдом*, 105.

<sup>4</sup> Николаев, *Детдом*.

була ще розкішніша за обід”.<sup>5</sup> Такою нагодою скористались і вихователі, що, вклавши дітей спати, розпочали свої застілля. Дочекавшись, поки всі розійдуться, вихованці проникли до зали й “...стали доїдати й допивати все, що залишилось на столі: вино, якісь напої, якісь наїдки...Дуже хотілось скуштувати все це, воно здавалось таким незвичайним”.<sup>6</sup> У спробах пояснити таку різницю Михайло переконував себе, що це спеціально до їхнього приїзду так підготувались, а без гостей їх годують так само, як і в інтернатах Покрова.

Іспанські дитбудинки справді переважали пересічні радянські за рівнем забезпечення. Поруч із цим складно заперечити той факт, що ідеологічний потенціал дітей використовували для демонстрації здобутків радянської влади. Проте місце іспанців в ієрархіях радянського дитинства особливо не проблематизувалось. Ранні дослідницькі роботи з теми більшою мірою накопичували джерельний матеріал у спробі реконструювати дитяче повсякдення у дитбудинках. До прикладу, згадаю монографію Іммакулади Лімонеро<sup>7</sup> чи доступні тексти російських дослідників, як-от джерелознавчий збірник Андрія Ельпатьяєвського, де дві глави присвячені іспанським дітям та педагогам.<sup>8</sup> Натомість більш загальні історіографічні огляди використовують тему привілейованості лише як ситуативний референт, що дозволяє підсвітити переваги іспанських дітей над радянськими.<sup>9</sup> Подібний підхід ставить ризик сприйняття привілею як чогось сталого та samozрозумілого.

Михайло Ніколаєв як дитина, що зростала в дитячому будинку, лише ретроспективно усвідомлює — умови для іспанців були помітно кращими. Водночас намагається цю думку раціоналізувати, бо вона не видається йому обґрунтованою. Чіпляючись за цей сумнів, у цьому дослідженні я пропоную поглянути на **привілейованість іспанців як на соціально зумовлене уявлення**. Це тривалий процес, що мав свої передумови, логіку формування та конкретних агентів впливу на різних рівнях взаємодії. Серед них репортери, які певним чином презентували іспанців громадськості; радянські управлінці, що відповідали за фінансову складову забезпечення; персонал, що готував дітей до публічних взаємодій; врешті, самі вихованці, які (не)сплановано контактували з радянськими громадянами. Різноманітні свідчення накладались на загальнорадянський контекст, створюючи простір до порівняння. Саме тому ми не можемо виокремити якогось одного розуміння привілею, за цим узагальнення приховується цілий спектр досвідів.

Найближче до цієї тези підходить Карл Кваллс, досліднику вдалось вписати прийом іспанських дітей у ширшу систему радянського національного шкільництва,

---

<sup>5</sup> Николаев, *Детдом*, 106.

<sup>6</sup> Николаев, *Детдом*.

<sup>7</sup> Immaculada Colomina Limonero, “Educación y vida en las casas de niños españoles”, in *Dos patrias, tres mil destinos: Vida y exilio de los niños de la guerra de España refugiados en la Unión Soviética* (Madrid: Ediciones Cinca, 2010), 33–57.

<sup>8</sup> Андрей Елпатьяевский, *Испанская эмиграция в СССР: Историография и источники, попытка интерпретации* (Тверь: ГЕРС, 2002), 52–124; 124–159.

<sup>9</sup> Див., наприклад: Tara Zahra, *The Lost Children: Reconstructing Europe's Families after World War II* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), 50–51; Daniel Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies* 91, no. 1–2 (2014): 172.

впровадивши порівняння з неросійськими закладами освіти. На думку Кваллса, попри те що іспанці залишались високо привілейованою групою, “...їх не підносили над національними меншинами, а радше ставили нарівні з ними, щоб одного дня вони злилися з етнічно неоднорідним радянським населенням...”<sup>10</sup> Проте механізми сприйняття привілею радянським суспільством досліднику вдається простежити лише в (після)евакуаційний період, коли іспанці вже активно інтегрувались в радянське суспільство.<sup>11</sup> Я ж натомість концентруюсь на 1936-1941 роках, коли асоціативна зв’язка “привілей — іспанські діти” лише формувалась. Це напряму пов’язано з уявленням про суспільні ієрархії в радянському соціумі.

Попри те, що Конституція СРСР 1936 року стверджувала, що соціальні відмінності поступово зникають і радянське суспільство неминуче рухається до безкласового, ситуація була помітно складнішою. Шейла Фіцпатрік говорить про практику “приписування” класової ідентичності державою, що мало більше подібностей з імперськими верствами, ніж з марксистською теорією. На практиці це означало, що засоби виробництва більше не були базою класової структури, оскільки ними повністю володіла держава. Натомість суспільні ієрархії узалежнювались від доступу до споживання, тобто цілої низки життєвих благ, які радянська влада (не)надавала у користування. Економіка дефіциту, як і закриті мережі використання, що розвинулись в 1930-х, лише заохочували до подібного розподілу.<sup>12</sup>

Це також впливало на внутрішню поляризацію радянського суспільства: тоді як в офіційних представленнях влада наголошувала на злагодженості соціальних інтересів, в “народній” мові зринало протиставлення “ми — вони”.<sup>13</sup> І це стосувалось не лише можновладців, які зловживали політичною владою чи власними матеріальними перевагами. До прикладу, серед робітництва внутрішня ієрархія передбачала різницю між інженерно-технічною елітою, привілейованими робітниками та звичайними. З розвитком стаханівського руху ще додалися ударники, як окремий прошарок, що отримували нагороди за власні досягнення у праці.<sup>14</sup> Подібна ієрархія існувала і в досвідах радянського дитинства. Були ті, хто належним чином продовжував справу батьків, добре навчався, проявляв політичну свідомість та отримували путівки до піонерських таборів. А були діти “ворогів народу” чи інших стигматизованих категорій, чиї інтереси не мали пріоритету.<sup>15</sup>

Щоб зрозуміти, як евакуйовані іспанці опинились серед привілейованої категорії, є потреба поставити ширше дослідницьке питання — **як іспанські діти**

---

<sup>10</sup> Karl D. Qualls, *Stalin's Niños: Educating Spanish Civil War Refugee Children in the Soviet Union, 1937–1951* (Toronto: University of Toronto Press, 2020), 12.

<sup>11</sup> Qualls, “Becoming Soviet in Traumatic Times” and “No Longer Children”, in *Stalin's Niños*, 101–131; 132–154.

<sup>12</sup> Шейла Фіцпатрік, *Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы*, пер. Л. Ю. Панфиной, 2-е изд. (Москва: РОССПЭН, 2008), 19–21.

<sup>13</sup> Sarah Davies, “‘Us against them’: Social Identity in Soviet Russia, 1934–1941”, in *Stalinism: New Directions*, ed. Sheila Fitzpatrick (London: Routledge, 2000), 47–49.

<sup>14</sup> Sheila Fitzpatrick, “Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia”, in *Fitzpatrick, Stalinism*, 36–38.

<sup>15</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 11.

**функціонували в радянському суспільстві?** Тематично це розташовує дослідження в полі соціальної історії, проте не обмежує її питанням ієрархій радянського дитинства. Події громадянської війни в Іспанії, як і сама іспанська дитяча еміграція, стали свого роду січною для радянського проєкту. Замість того, щоб розглядати ці події як відокремлені або ж у наперед заданих умовах, ми можемо спробувати через цей кейс реконструювати множинні контексти, які формували їхнє середовище. Це дозволяє дещо під іншим кутом подивитись на практики інтернаціоналізму, інституційну систему, що привілеює одні групи та виключає інші, радянські національні політики, врешті, міжнародне позиціонування СРСР, таким чином формуючи зріз радянського суспільства 1930-х — початку 1940-х років.

Формально я зосереджую увагу на українському республіканському контексті, проте виходжу з припущення про “історичність, проникність та умовний характер”<sup>16</sup> кордонів, що властиво транснаціональному підходу. Саме це формує простір взаємодій між ідеями, інституціями, (не)державними агентами, різними етнічними та соціальними групами. Це особливо актуально для радянського кейсу, оскільки іспанські діти (та образ, сформований довкола них) функціонували як на всесоюзному рівні, так і на рівні республік, де знаходились інтернати; як у просторі міст, так і в самих дитбудинках, де взаємодіяли діти та персонал. Така зміна масштабу впродовж дослідження також дає можливість звірити ситуацію центр-периферія. У п’яти дитбудинках, що знаходились у підпорядкуванні Києва, ситуація могла відрізнятись від уявлення конкретних московських урядовців чи ширше — інтернатів в РРФСР, що значно краще досліджені.

Перший тематичний блок дослідження стосується інтернаціонального руху в підтримку республіканської Іспанії, що заклав перші уявлення про те, хто такі іспанські діти ще напередодні їхньої евакуації. Масштабну кампанію солідарності, що розгорнулась СРСР після початку громадянської війни в Іспанії, виправдано можна назвати унікальним явищем для другої половини 1930-х. Пріоритети радянського керівництва дрейфували в зовсім інший бік. Дорослу аудиторію переналаштовували на ідею “соціалізму в одній країні”, а самі інтернаціональні практики, якщо й існували, то в ритуалізованій формі. Теж стосується піонерських та комсомольських організацій. Оскільки їх закріпили до навчальних закладів, дитячу культуру мали намір зробити більш дисциплінованою та едукативною. Радянські діти все більше звертали уваги на справи “вдома”, підтримуючи контакти з дітьми інших національностей Радянського Союзу, а не деінде.<sup>17</sup>

Щоб не зміщуватись із заданого курсу, але водночас провокувати громадян долучатись до кампанії солідарності, радянська влада вдалась до “присвоєння Іспанії”. Саме так Тімур Мухаматулін окреслив включення теми в радянський культурний простір без потреби поновлювати у публічному полі троцькістську ідею

---

<sup>16</sup> Erez Manela, “International Society as a Historical Subject”, *Diplomatic History* 44, no. 2 (April 2020): 189.

<sup>17</sup> Catriona Kelly, “Defending Children’s Rights, ‘In Defense of Peace’: Children and Soviet Cultural Diplomacy”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 9, no. 4 (2008): 724.

“світової революції”<sup>18</sup>. Цю практику активно застосовували й до молодшого покоління: збори коштів, написання листів, вивчення іспанської чи мілітаризовані ігри. Мене цікавить, що було такого в практиках залучення з боку радянської влади, що робило тему настільки привабливою для радянських дітей? І як вони переживали ці досвіди “присвоєння Іспанії”? Це важливо, оскільки ці ж радянські діти зростатимуть поруч з іспанцями, водночас по-різному досвідчуватимуть радянське дитинство.

У спробі відповісти на ці запитання я здебільшого покладаюсь на синхронні его-документи, а саме щоденники радянських дітей та підлітків. Оскільки покоління кінця 1910-х і пізніших років не мали дореволюційного досвіду, дорослішання значною мірою означало адаптацію до радянських соціальних структур. Щоденник в цьому випадку ставав медіатором між публічним та приватним просторами дитячого повсякдення. Саме це дозволяє поглянути на агентність дітей у практиках солідарності. Тобто, яким чином молодше покоління інтерналізувало ідеологічну рамку, але водночас залишало простір для власного сприйняття.<sup>19</sup> Щоправда, обмеження на джерела накладає географічна вибірка. Доступні матеріали на платформі “Прожито” та “Воспоминания о ГУЛАГе” переважно походять з різних регіонів РРФСР, тому можна говорити про досить узагальнений образ радянської дитини.<sup>20</sup>

Одним з ключових символів кампанії солідарності, що провокував високу емоційну залученість як серед молодшого покоління, так і серед дорослих, були іспанські діти. В радянському випадку до символічного образу “жертв франкістських злочинів”, про що пише, до прикладу, Пітер Андерсон,<sup>21</sup> додається ще маркування іспанців як “маленьких героїв”. Це поєднання заклало основу тріумфальних зустрічей дітей в Радянському Союзі, коли між іспанським та радянським керівництвом все-таки були укладені домовленості про організацію чотирьох евакуаційних експедицій від весни 1937 року до осені 1938 року. Відстеження офіційних представлень приїзду іспанських дітей дозволяє зрозуміти, як змінювались зустрічі іноземців в Радянському Союзі 1930-х та яке значення в них закладали. Натомість неопублічна частина зустрічей вказує, як розпочався процес інституціоналізації іспанських дітей в систему опіки.

Однак тут важливо не вдаватись до ретроспективного упередження, саме воно залишило історіографічний пробіл у питанні прийому іспанських дітей. Ми знаємо, що іспанці врешті опиняться в інтернатах, що є державною формою виховання, але

---

<sup>18</sup> Тимур Мухаматулин, “‘Присвоение Испании’: Испания в советском обществе в 1936–1939 годах”, in *Bulletin Nr. 6: Конструирова ‘советское’? Доклады научной конференции студентов и аспирантов* (Санкт-Петербург: Deutsches Historisches Institut Moskau, 2011), 113–27.

<sup>19</sup> Ekaterina Zadirko, “‘This Is Not Art but the Most Real Life’: Ideology, Literature, and Self-Creation in a Soviet Teenager’s Diary (1937–1941).” *Slavic Review* 84, no. 1 (2025): 97–100.

<sup>20</sup> *Прожито*, Электронный корпус дневников и воспоминаний, Европейский университет в Санкт-Петербурге. <https://prozhito.org/>; *Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы*, Электронная библиотека, <https://vgulage.name/>

<sup>21</sup> Peter Anderson, “The Struggle over the Evacuation to the United Kingdom and Repatriation of Basque Refugee Children in the Spanish Civil War: Symbols and Souls”, *Journal of Contemporary History* 52, no. 2 (2017): 298, 303–304.

паралельно існувала інша пропозиція — виховання дітей в радянських родин. В європейських країнах, які також приймали іспанських дітей, кілька форматів перетримки зазвичай співіснували. До прикладу, у Франції приймальний комітет, що діяв через профспілки, відповідав як за відбір прийомних батьків, так і за організацію “дитячих колоній”, тобто місць колективного проживання дітей із залученням іспанського персоналу.<sup>22</sup> У радянському випадку ця модель не спрацювала, попри інституційну подібність — партійний контроль за цією складовою кампанії проходив по лінії Всесоюзної центральної ради професійних спілок. Мені важливо зрозуміти, як ця ініціатива увійшла в обіг, чи можливо було її втілити та чому від неї, врешті, довелося відмовитись. У спробі відповісти на ці питання я продовжую компаративний аналіз з Францією, але спираюся на локальний джерельний матеріал. Йдеться про документи з фондів профспілок з Державного архіву Київської області та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Вибір на користь дитбудинків став вирішальним у питанні закладення інституційного привілею, тобто цілої низки матеріальних переваг, що були малодоступні для більшості радянських дітей. Система опіки була помітно перевантажена в 1930-х, діти репресованих, розкуркулених, безпритульні та інші вразливі групи так чи інакше опинялись у закладах державного виховання, оскільки альтернативні форми виховання сиріт не мали великого попиту. За цих обставин мене цікавить, як радянські управлінці зважували “політичне значення” іспанських дітей та реальні ресурси, які вони можуть виділити під їхні потреби? Окреслюючи переваги та потенційні обмеження привілею, я головним чином залучаю архівні матеріали з ЦДАВО, а саме фонду Ради Міністрів, через яку наркоми освіти та охорони здоров’я адміністрували сам процес. А також справи з Державного архіву міста Києва, де містяться матеріали про специфіку облаштування київського осередку.

Водночас не варто зводити привілей до матеріального забезпечення інституту. Статусність іспанських дітей значною мірою визначалась через їхні публічні представлення. Шаблонні події, на зразок лекцій на тему громадянської війни в Іспанії чи виступів художньої самодіяльності, вимагали від вихованців високого рівня перформативності. Таким чином радянська влада акцентувала на ідеологічно доцільних темах: політичній свідомості вихованців, можливостях національної освіти, практиках дозвілля чи інтернаціональних зв’язках. Ця особливість добре простежується у роботі з радянською періодикою. Поруч з центральними виданнями, такими як “Известия”, я використовую республіканську щоденну газету “Комуніст” та “Советская Украина”. Те саме стосується дитячих газет та журналів, звістки з “Піонерської правди” доповнюються київським виданням “На зміну” та харківським “Юний піонер”.

---

<sup>22</sup> До теми інституційних механізмів евакуації іспанських дітей до Франції див. докладніше: Célia Keren, “When the CGT Did Humanitarian Work: Spanish Children Evacuated to France (1936–1939)”, *Le Mouvement Social*, no. 264 (2018): 15–39; Célia Keren, “From International Aid to State Policy: The Cross-Border Trajectory of the Spanish Child Evacuation Scheme, 1936–1939”, in *Public and Private Welfare in Modern Europe: Productive Entanglements*, ed. Fabio Giomi, Célia Keren, and Morgane Labbé (London: Routledge, 2022), 132–158.

Для Даніеля Ковальські подібна інструменталізація іспанських дітей постає нічим іншим як “ідеологічною експлуатацією”,<sup>23</sup> але я б не була такою різкою у визначеннях. Зважаючи на пропонований інституційний привілей, це могли бути цілком взаємовигідні домовленості. Апробувати це припущення спонукає сам контекст сталінських 1930-х. Після того як революційний імпульс стих, держава критично потребувала стабілізації домовленостей з радянським суспільством. За теорією Віри Данхем, в обмін на політичну лояльність режим почав адаптуватись до цінностей “нового середнього класу”, зокрема й матеріальних заохочень. Таким чином і була укладена компромісна угода.<sup>24</sup> Іспанських дітей, як нову групу в суспільних ієрархіях, теж могли адаптувати до радянського середовища подібним чином, виконуючи роль зразкових вихованців, іспанці лише додавали собі переваг.

Поруч з офіційними представленнями необхідно брати до уваги й особисті досвіди іспанських дітей. Оригінальних спогадів, написаних російською, що оповідали б про цей досвід, є не так багато. У спробі розширити цю вибірку я активно залучаю усні інтерв'ю “дітей війни” з однойменного проєкту під кураторством Анни Граве.<sup>25</sup> Це також моє намагання подолати головне обмеження дослідження, а саме вимушене нехтування масивом іспаномовних джерел з теми. Водночас важливо не сприймати дитячу еміграцію як “закриту в собі групу”. Цей підхід штучно витісняє іспанців з радянського контексту. І ця проблема стосується не тільки повоєнного часу, як намагається переконати Гленніс Янг.<sup>26</sup> Обмежені взаємодії з радянським оточенням на першому етапі перебування іспанських дітей у дитбудинках критично важливі для формування уявлення про привілей. Свідченнями про ці контакти стали інтерв'ю учасників “Гарвардського проєкту”<sup>27</sup> та інші усноісторичні записи про життя в сталінських 1930-х.

Взаємодія неповнолітніх вихованців із зовнішнім світом значною мірою узалежнювалась від персоналу конкретного дитбудинку. Тому радянська влада приділяла багато уваги підбору кадрів як серед радянських, так і серед іспанських працівників, що прибули з дітьми з евакуації. Це безпосередньо впливало на ієрархію відносин всередині установи, що добре показують спогади вихователів з київського та херсонського осередків. Працівники, які не могли дорівняти до статусу “рольових моделей”, мали бути якнайшвидше відсторонені.<sup>28</sup> У своїй роботі я підхоплюю цю

---

<sup>23</sup> Daniel Kowalsky, “Spanish Children and Soviet Propaganda”, in *Stalin and the Spanish Civil War* (New York: Columbia University Press, 2004), <http://www.gutenberg-e.org/kod01/kod08.html>.

<sup>24</sup> “Новий середній клас” досить широка категорія, вона поєднує в собі як “arrivistes”, тобто представників нижчих верств, які лише просувались кар’єрними сходинками, так і стару буржуазну інтелігенцію. Sheila Fitzpatrick, “Middle-class Values and Soviet Life in the 1930s”, in *Soviet Society and Culture: Essays in Honor of Vera S. Dunham*, eds. Terry L. Thompson and Richard Sheldon (New York: Routledge, 1988), 20–38.

<sup>25</sup> Анна Граве, *Дети войны: своими словами*, <https://ninodelaguerra.ru/>.

<sup>26</sup> Glennys Young, “To Russia with ‘Spain’: Spanish Exiles in the USSR and the *Longue Durée* of Soviet History”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 15, no. 2 (2014): 402–403.

<sup>27</sup> Harvard Project on the Soviet Social System digital collection: interviews and manuals, 1950–1953 (hereafter HPSSS), Harvard Library, <https://guides.library.harvard.edu/hpsss>.

<sup>28</sup> Qualls, *Stalin’s Niños*, 57–62.

ідею, міркуючи про частину іноземного персоналу, що припинив виконувати бажану функцію, але продовжував залишатись у просторі дитбудинку. Це частина дослідження, де з'являється ще одна агентна сторона, а саме радянські спецслужби, які інфільтрують в інтернати власних агентів, що стало відомо з документів Галузевого Державного архіву Служби безпеки України.

Кампанії зі звільнень працівників, що мали на меті “очистити” від негативних впливів дитбудинки, справді провадились і мали певний успіх. Водночас в дитбудинках продовжували фіксувати різного роду зловживання, на що звертає увагу архівістка Анна Фернандес-Ерес.<sup>29</sup> Може видатись, що в цьому немає нічого унікального, зважаючи на тогочасну економічну ситуацію та інші “хвороби” радянських інститутів, але питання полягає в тому, чи статус іспанського дитбудинку впливав на ці процеси. Розглядаючи кейс-стаді двох одеських дитбудинків №2 та №3, де районний партійний осередок провів кілька перевірок на початку 1940-х, я ставлю питання, чи привілей був транзитивним? Мається на увазі, чи ним могли послуговуватись інші люди через прив'язку до установи та самих іспанських дітей.

Така структура дослідження дозволяє не тільки представити привілей, як системне явище, а й зануритись у радянський контекст, що уможливив його появу у перший період існування іспанських дитбудинків, тобто до повторної евакуації 1941 року. Натомість початок війни позначив зовсім новий етап в житті як іспанських, так і радянських дітей. Ніколаєва, з якого ця оповідь розпочалась, після випуску з дитбудинку направили працювати на металургійний завод в одне з поселень неподалік. Кілька років важкої праці лише трохи відстрочили його власну мобілізацію на фронт у 1943 р. Натомість для більшості іспанських дітей постало питання евакуації вглиб РРФСР, хоч частина старших вихованців також взялась до зброї. Хаос воєнного часу до певної міри “урівняв” досвіди радянських та іспанських дітей — постійна небезпека, брак забезпечення, хвороби, смерті — але чи це означає, що привілей кудись випарувався? Чи його вдалось перевизначити для іспанців на нових умовах?

---

<sup>29</sup> Анна Фернандес-Эрес, ““Заставить их полюбить эту жизнь...”: испанские детские дома в СССР (1937–1939)”, *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*, № 1 (22) (2017): 63–71.

## РОЗДІЛ I Дитячий рух інтернаціональної солідарності

Важливість кампанії солідарності з іспанським народом розкривається на двох рівнях. По-перше, це ідеологічний маркер міжнародно-політичних змін, що відбуваються після VII Конгресу Комінтерну. По-друге, це значима подія в радянському контексті, особливо що стосується становлення молодшого покоління. Завдяки своїй емоційній наповненості тема викликала значний відгук серед радянських дітей та підлітків. Це дозволяє нам поглянути, за якими механізмами працював дитячий інтернаціональний рух наприкінці 1930-х. Як виявилось, шаблонні прояви солідарності “згори” не обов’язково співпадали з осмисленням солідарності “знизу”. Суб’єктні дитячі реакції часто виходили за обмежену рамку радянського патріотизму, проте навіть вони з часом “згасали”. Через загальну доступність практики солідарності аж надто рутинізувались в дитячому повсякденні.

Одним з небагатьох образів кампанії солідарності, що зміг надовго затриматись в центрі уваги, були іспанські діти. Поєднання жертвовного та героїчного образів лише посилилось по прибуттю евакуйованих у Радянський Союз. Зустрічі-маніфестації дають змогу простежити, як змінювались практики прийому іноземців у 1930-х. В умовах нової політичної ситуації — об’єднання лівих сил у боротьбі проти фашизму — радянська влада критично потребувала промаркувати “своїх” у світі, що проявляє ворожість до комуністичних ідей. У той самий час неpubлічна складова прийому унаочнює, як розпочалось включення іспанців в радянську систему опіки. Йдеться як про формальні процедури, що мали відмежувати дітей від колишнього життя, так і про символічне об’єднання. Досвід співжиття з радянськими дітьми у літніх таборах дозволив “приміряти” до іспанців радянські національні ієрархії.

### 1.1 “Вся дівтора так робить!” Виміри дитячої солідарності з Іспанією

Менш ніж за рік після початку громадянської війни в Іспанії видавництво ЦК ВКП(б) опублікувало стотисячним накладом книгу з промовистою назвою — “Справа Іспанії — не особиста справа іспанців” (1937). Кожен з розділів оповідав про навколосвітню допомогу іспанському народові, в той час як Радянському Союзу була відведена вступна частина. Скромна за кількістю тексту, але не за позиціонуванням. Лідерство СРСР в інтернаціональній справі, як і самовідданість радянських громадян, набуває в тексті самоочевидних рис. Послідовно підтримуючи антифашистський рух, радянська держава нібито не мала іншого вибору, як запропонувати миттєву та повномірну допомогу республіканцям. Заколот генерала Франко в липні 1936 року лише запустив “протокол дій”, затверджений в ході VII Конгресу Комінтерну (1935). Лівим рухам необхідно було об’єднуватись у форматі “народних фронтів” та разом протистояти фашизму. Саме тому інтернаціональну допомогу так вітально зустріли в Іспанії:

Не дивно, що СРСР став близьким і рідним другом для іспанського народу. Не дивно, що прибуття кожного пароплава з СРСР перетворюється на народне свято, у грандіозну демонстрацію солідарності з Країною Рад. Не дивно, що радянські фільми “Ми з Кронштадта” і “Чапаєв” стали улюбленими

кінокартинами [...] Не дивно, що іспанські діти, попри тяжкі обставини громадянської війни, збирають і відправляють дітям Країни Рад подарунки.<sup>30</sup>

На практиці ж радикальне переналаштування міжнародних політик було позначено сумнівами та вимагало більше часу на роздуми. До 1930-х років Іспанія була дуже розмито позначена на ментальній мапі СРСР. Йшлося про обмежені культурні контакти, але не про усталені дипломатичні чи торгівельні відносини.<sup>31</sup> Теж стосується присутності Комінтерну на Піренейському півострові. Коли Друга Іспанська республіка лише поставала у 1931 р., на порядку денному залишалась ідея “радянської Іспанії”. В країні мала відбутись двоетапна революція: спершу буржуазно-демократична, а згодом і пролетарська, відповідно до ленінської теорії. Такий розвиток подій за замовчуванням виключав підтримку чинної влади.<sup>32</sup> Не дивно, що в 1934 р. увагу комінтернівців привернуло повстання астурійських шахтарів, що виступили проти консервативних політик новообраного уряду. Щоб підтримати опозиційну силу, в СРСР розпочали збір коштів в підтримку повстанців, а частині учасників навіть було надано політичний притулок.<sup>33</sup>

Ситуація почала змінюватись в другій половині 1930-х років. Встановлення в Європі фашистських режимів означало, що більшість комуністичних партій діяли на нелегальних засадах. Натомість об’єднання з соціал-демократами чи іншими лівими силами було неможливим через безкомпромісну боротьбу з “соціал-фашистами”<sup>34</sup> — постулат, що визначав “третій період” Комінтерну в 1928–1933 роках. Задля ухвалення нового курсу в цій, м’яко кажучи, безперспективній ситуації, необхідно було узгодити кілька факторів. Найперше, це внутрішні розбіжності, що існували у виконавчому комітеті Комінтерну між “новаторами” та “фундаменталістами”. По-друге, це локальні відповіді національних секцій на загрози фашизму. Врешті, не варто забувати про зовнішньополітичні пріоритети самого СРСР, що розглядав можливі союзи з західними країнами проти Німеччини.<sup>35</sup> Скликання VII Конгресу Комінтерну не запропонувало єдиного вирішення цієї дилеми, скоріш навпаки — загострило вже наявну напругу.

---

<sup>30</sup> Василий Спиру, сост., *Дело Испании — не частное дело испанцев* (Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937), 12.

<sup>31</sup> Kowalsky, “Operation X”, 159–60.

<sup>32</sup> Kevin McDermott and Jeremy Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke: Macmillan, 1996), 121–29.

<sup>33</sup> Анатолий Аврус, Леонид Бабиченко и Юрий Львунин, *Верность пролетарскому интернационализму* (Саратов: Издательство Саратовского университета, 1983), 97–99.

<sup>34</sup> Етимологію поняття “соціал-фашизм” можна простежити ще з початку 1920-х, проте сам термін закріпився на VI Конгресі Комінтерну. Соціал-демократи маркувались чи не найбільш небезпечним ворогом комуністів через їхній значний вплив на робітничий клас та схильності до реформізму. Очікувалось, що в умовах капіталістичної кризи буржуазія буде шукати нових шляхів адаптації, в чому їм посприяють саме соціал-демократи. Найперше було б кооптовано соціал-демократичну верхівку у державні структури, а згодом — задля утримання влади — розпочалась би “фашизація” капіталістичних держав через насильство й реакційні масові рухи. McDermott and Agnew, *The Comintern*, 98–100.

<sup>35</sup> McDermott and Agnew, *The Comintern*, 106–7.

Випадок Іспанії є одним з найбільш показових в цьому плані. На початку 1936 року за сприяння Іспанської комуністичної партії (ІКП) було сформовано єдиний Народний фронт, який і переміг на виборах. Це було надзвичайно крихке об'єднання, що стало очевидним відразу після державного перевороту під проводом Франсіско Франко, що переріс у повномасштабну громадянську війну. Однак радянському керівництву необхідно було визначитись, як діяти надалі. Повне ігнорування не тільки суперечило б ідеям об'єднання лівих сил, а й означало перевагу фашистських сил, насамперед Франко та його найближчих соратників — Адольфа Гітлера та Беніто Муссоліні. Натомість відкрите втручання СРСР могло бути сприйняте союзниками, зокрема Францією та Великобританією, як спроба радянізації Іспанії революційним шляхом.<sup>36</sup>

За цих обставин радянська влада діяла досить обережно. Перший злам послідував за кількатижневою паузою. Наприкінці липня — на початку серпня 1936 р. в Радянському Союзі організовують перші демонстрації в підтримку Іспанії та збори коштів. Формально їх ініціаторами були не владні організації, однак за кулісами вони діяли у координації з ЦК ВКП(б), якщо не повністю йому підпорядковувались. Це давало радянському керівництву простір для маневру на міжнародній арені. Натомість наступний, вже остаточний, злам на користь Республіки відбувся у вересні 1936 р. Саме тоді розпочались перші поставки гуманітарної та мілітарної допомоги. Цю дату можна вважати поновленням кампанії після символічного підписання СРСР Пакту про невтручання в іспанські справи наприкінці серпня 1936 р.

В загальних рисах ініціативу з підтримки Іспанії приписували радянським громадянам, але фактично масова мобілізація населення відбувалась по партійній вертикалі. Основну відповідальність покладали на Всесоюзну центральну раду професійних спілок (ВЦРПС), яку на той момент очолював Микола Швернік. Профспілки координували проведення мітингів, а також збір коштів з радянських громадян. Натомість у роботі з молодшим поколінням активно використовували Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді (ВЛКСМ).<sup>37</sup> Даніель Ковальські продовжує цей список, кажучи про ідеологічний нагляд партії за творчими благодійними вечорами, газетними публікаціями, пропагандистськими матеріалами на радіо тощо. Це дозволяє досліднику визначити свій аргумент про партійний контроль всіх аспектів руху солідарності як основи чіткості, тривалості, а головне — масовості кампанії.<sup>38</sup>

Громадські організації, що потенційно могли б перебрати на себе більше відповідальності, справді переживали не найкращі часи 1930-х. Це добре видно на прикладі Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР), радянської секції Міжнародної червоної допомоги (заснована Комінтерном у 1922 р.). Попри те, що організація в СРСР мала свою специфіку, її діяльність включала ті ж самі заходи з підтримки політичних в'язнів, соціального забезпечення переслідуваних та опіки над

---

<sup>36</sup> McDermott and Agnew, *The Comintern*, 139–142.

<sup>37</sup> Михаил Новиков, “Советская гуманитарная помощь Испанской Республике в 1936–1939 годах”, *Социально-политические исследования*, № 2 (19) (2023): 86–94.

<sup>38</sup> Kowalsky, “The Role of the CPUSSR in Directing the Solidarity Campaigns”, in *Stalin and the Spanish Civil War*, <http://www.gutenberg-e.org/kod01/frames/fkoding.html>.

їхніми родинami. Якщо на початках існування ще тривали дискусії про суб'єктність цього інституційного втілення інтернаціоналізму, то з приходом до влади Сталіна та взяттям курсу на “соціалізм в одній країні”, ці пріоритети відійшли на другий план. МОДР використовували, як і будь-яке інше товариство, для масової мобілізації населення. Так, до прикладу, профспілчан автоматично кооптували як членів МОДРу, що пояснює різке зростання у складі учасників (з 4 млн в 1929 р. до 10 млн в 1932 р.). Такі зміни не могли не повпливати на сприйняття інтернаціоналістських ідей радянськими громадянами. Глеб Альберт виправдано говорить про феномен “ритуалізації солідарності”, тобто втрати першозмісту та перетворення залученості на обтяжливий обов'язок.<sup>39</sup>

Водночас ми не можемо заперечити проявів особистої чи групової солідарності, що мали більш стихійний характер. Як би інструменти залучення не контролювались “згори”, завжди залишався простір для власних реакцій “знизу”. Це може пояснити спектр ставлення самих радянських громадян до підтримки іспанського народу: від добровільно-примусового збору коштів до щирих листів в газети, від поверхневої обізнаності до особистих знайомств, від емоційних реакцій до нейтральності чи навіть байдужості. Матіас Нойман переконує, що громадянська війна в Іспанії вперше за довгий час змогла підважити ритуалізовані практики та повернути відчуття інтернаціонального ентузіазму. Ентузіазму, який міг виходити за межі партійної лінії. Конкретно Нойман розглядає це на прикладі радянської молоді, яка по-своєму осмислювала дихотомію “революційного інтернаціоналізму” та “соціалізму в одній країні”, шукаючи шляхів долучитись до підтримки Іспанії зі зброєю в руках.<sup>40</sup> У роботі з молодшим поколінням ця тема ще більше цікава, оскільки порушує питання дитячої суб'єктності у сприйнятті інтернаціональних ідей.

В тематичних статтях так чи інакше визнають емоційний підйом серед дітей та підлітків, який спровокувала громадянська війна в Іспанії, а точніше — форма її представлення в школах, піонерських загонах, дитячій періодиці, літературі тощо. Так само можна зробити висновки про те, що радянська влада закладала у поняття “солідарності” та з якою виховною метою. Однак залишається відкритим запитання, як цей досвід переживали самі радянські діти. Цю прогалину між “продуктом” і “споживачем” спробувала заповнити Ірина Волкова,<sup>41</sup> міркуючи про формування дитячого воєнного покоління, втім її огляд видається мені неповним. Дослідниця не пояснює, чому іспанська кампанія отримала такий значний відгук? Де проходила межа між ритуалізованими практиками, що діти мусили виконувати, і щирим зацікавленням? Врешті, чи діти розуміли це як прояв солідарності з Іспанією? На ці питання я і спробую відповісти, балансуючи між публічними представленнями теми

---

<sup>39</sup> Gleb J. Albert, “The USSR Section of the International Red Aid (MOPR): The Institutionalisation of International Solidarity in Interwar Soviet Society”, in *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*, ed. Holger Weiss (Leiden: Brill, 2017), 119–22.

<sup>40</sup> Matthias Neumann, “Youthful Internationalism in the Age of ‘Socialism in One Country’: Komsomol'tsy, Pioneers and ‘World Revolution’ in the Interwar Period”, *Revolutionary Russia* 31, no. 2 (2018): 13–19, <https://doi.org/10.1080/09546545.2018.1541631>.

<sup>41</sup> Ирина Волкова, “Пиренейский конфликт 1936–1939 годов и формирование советского поколения войны”, *Новейшая история России* 10, no. 1 (2020): 183–88.

та особистими реакціями дітей та підлітків. Цей етап важливий з тієї перспективи, що кампанія сформувала перші сталі зв'язки з Іспанією, а також заклала основу сприйняття іспанських дітей.

У випусках “Піонерської правди”, основного друкованого видання Всесоюзної піонерської організації, час від часу з'являвся окремий розділ під назвою “Наш словник”. У ньому редактори публікували невідомі чи складні до розуміння слова, що потребували додаткових пояснень. До них включили й термін солідарність, маючи на увазі “товариську взаємодопомогу, спільність інтересів, думок, поглядів”.<sup>42</sup> Це визначення може видатись розпливчастим, але змістове наповнення дитячих видань підкріплювало його дуже конкретним переліком практик. Їх умовно можна поділити на три категорії: матеріальне залучення (збори коштів та розуміння їх призначення), перформативне (напр., написання листів, мілітаризовані ігри) та асоціативне (напр., знання імен іспанських партійців чи географічних локацій). Всі ці аспекти пропонувались синхронно, але не кожен з них однаково зачіпав увагу радянської дитини. Перевага полягала якраз у масовості матеріалів та різноманітті залучень, з яких можна було обирати. Для розуміння цього феномену Тімур Мухаматулін навіть вводить поняття “присвоєння” Іспанії,<sup>43</sup> тобто включення її в радянський культурний простір. Однак у дитячому вимірі це проявлялось ще більш виразно, оскільки залучало всі можливі сенсорні відчуття, а отже — мало високий рівень емоційного навантаження.

Для багатьох радянських дітей перше знайомство з Іспанією відбулось через смакові рецептори. Річ у тім, що з початком громадянської війни СРСР приймав у портових містах ящики фруктів з Піренеїв, зокрема цитрусових. У пресі це представлялось як подарунок дітей героїчного іспанського народу,<sup>44</sup> який безкоштовно розподілявся між дитячими освітніми установами. Михайло Ніколаєв, син репресованих, що провів своє дитинство в дитбудинках м. Покрова, РРФСР, вже в дорослому віці пригадує, що почував себе дуже самотнім в той час. “Ти — сам по собі й ні від кого не чекаєш нічого доброго”.<sup>45</sup> Єдиний виняток, що спав йому на думку, був якраз пов'язаний з Іспанією. До них в інтернат вперше доправили іспанські апельсини: “Схоже, ними іспанці розраховувались за радянську зброю. Ось тоді я вперше і спробував апельсини, нам дали їх на обід, на третє. Це було надзвичайно смачно!”<sup>46</sup> Хлопчик мріяв назбирати цілий ящик апельсинів, щоб подарувати Лізі, своїй першій підлітковій любові. Такого, звичайно, зробити не вдалось, але поділитись апельсином з дівчиною — Михайло таки поділився. В цьому випадку іспанська тематика переплелась з дуже особистою історією, що мало небагато спільного з пафосними подяками за інтернаціональну солідарність, що курсували в періодиці.

---

<sup>42</sup> “Наш словарик. Солидарность”, *Пионерская правда*, 2 октября 1936, 3.

<sup>43</sup> Мухаматулин, “Присвоение Испании”, 113–27.

<sup>44</sup> “Лист від іспанської дівчинки”, *Комуніст*, 3 січня 1937, 4; “Подарунок іспанських дітей”, *Комуніст*, 9 січня 1937, 2; “24 київська школа отримала в подарунок...”, *Комуніст*, 13 січня 1937, 3.

<sup>45</sup> Николаев, *Детдом*, 95.

<sup>46</sup> Николаев, *Детдом*.

Михайло Ніколаєв недаремно згадав про радянські поставки. Як вказувалось напередодні, з осені 1936 р. почали надходити перші офіційні надходження мілітарної та гуманітарної допомоги з Радянського Союзу до Іспанії. Ідейний зміст цієї складової кампанії досить добре сформулювала працівниця взуттєвої фабрики Фонарьова, що взялась виступити на мітингу жінок міста Києва в підтримку іспанського народу 17 вересня 1936 р. “Наші продукти, наші посилки, наша пролетарська допомога має бути агітацією за соціалізм, бо вони надіслані від палких сердець радянських пролетарок, радянських дітей...”<sup>47</sup> Допомога, або ж як її хотіли бачити — пропаганда в матеріальній формі, зазвичай маркувалась безкоштовною, от як у Постанові Політбюро ЦК ВКП(б) “Про допомогу дітям Іспанії”.<sup>48</sup> Однак на практиці поставки фінансувались цілком реальними внесками радянських громадян. Основною структурою, що відповідала за збір коштів, була ВЦРПС. В її розпорядженні знаходився спеціальний рахунок в Державному банку СРСР, винятково для потреб кампанії. Така система виправдовувалась можливістю регулювати внески, а також централізовано їх витратити.

Звітність про зібрані гроші публікували на щоденній основі у періодиці, звертаючи увагу на суми пожертв та особливий ентузіазм робітників. Втім серед радянських громадян зустрічались й більш критичні коментарі, які з очевидних причин не афішували. Шейла Фіцпатрік звертається до звіту НКВС від листопада 1936 р., кажучи, що деяких громадян обурювали недоречні витрати в умовах складної економічної ситуації.<sup>49</sup> При цьому відмовитись від пожертв вони не могли. Це пов’язано якраз з девальвацією інтернаціональної солідарності, що втрачає своє значення через примусовий характер залученості. У двох інтерв’ю Гарвардського проєкту респонденти характеризували власне членство в МОДРі чи інших громадських організаціях як пасивне, що не можна було уникнути.<sup>50</sup> Дорослі також ставали спонсорами внесків, які хотіли зробити їхні діти в підтримку іспанського народу. Це провокувало появу тематичних жартів: “Шестирічний хлопчик попросив у батька рубль. Батько запитав: ‘Навіщо?’ Хлопчик відповів: ‘На жінок.’ ‘Що ти маєш на увазі, на яких жінок? Тобі ж лише шість років!’ Тоді хлопчик сказав: ‘На іспанських жінок’”.<sup>51</sup> Попри всю іронічність, згаданий жарт ставить важливе запитання, що матеріальні внески означали для радянських дітей?

В спогадах практика пожертв може поставати як цілком щире бажання дітей долучитись до підтримки. Так, Еріх Голлербах, відомий мистецтвознавець, в щоденнику поділився успіхами свого сина Саші, який після кількох днів у групі для

---

<sup>47</sup> Державний архів Київської області (ДАКО), ф. Р-701, оп. 1, сп. 263, арк. 39.

<sup>48</sup> Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 17, оп. 166, д. 564, л. 77.

<sup>49</sup> Фицпатрик, *Повседневный сталинизм*, 205.

<sup>50</sup> HPSSS, Schedule A, Vol. 8, Case 107 (interviewer A.D., type A4), Interview with Female, 57, Great Russian, Peasant, housewife, unskilled worker, 5; HPSSS, Schedule A, Vol. 1, Case 3 (interviewer H.B., type A3), Interview with Female, 30, Great Russian, Laboratory technician, 32.

<sup>51</sup> HPSSS, Schedule A, Vol. 1, Case 5 (interviewer K.G., type A3), Interview with Male, about 51, Don Kozak, Bookkeeper, 24.

дошкільнят зробив вдома скарбничку з паперу, щоб назбирати кошти дітям Іспанії.<sup>52</sup> Однак дитяча періодика, що активно просуvala таку форму залучення, додавала ще кілька шарів ідеологічних значень. В журналах на зразок “Мурзилка” або “Чиж” внески найчастіше презентували як кошти дітей з власних збережень на якісь цінні речі, наприклад велосипед чи фотоапарат.<sup>53</sup> Тобто відданість справі Республіки проявлялась через форму самозречення. Ми, радянські діти, живемо своє щасливе дитинство в Радянському Союзі, тому готові поділитись з вами частиною наших благ. Це виховувало в дітях готовність відмовитись від своїх бажанок заради допомоги іншій дитині, яка цього потребувала більше. Це дуже нагадує троп про “шефство” над пригнобленими дітьми за кордоном, що набув поширення ще в 1920-х.<sup>54</sup> Однак в нашому випадку опіка над дуже далекими іспанськими дітьми перетворилась на матеріальну підтримку вже в СРСР. Оскільки зібрані кошти будуть використані для евакуації іспанських дітей та їх облаштування в дитбудинках.

Формування асоціативного ряду, пов’язаного з Іспанією, часто продовжувалось через матеріальні речі, які можна було відчутти на дотик. Діти робили власноруч скарбнички, збирали обгортки від апельсинів у якості сувенірів, а комусь вдавалось роздобути колекційні значки чи склеїти з паперу республіканську шапочку з китичкою. Щоб надати цим символам змісту та сформувати спільність поглядів, згадану у визначенні з “Піонерської правди”, від радянської дитини очікувалось базове розуміння перебігу подій. Така собі простенька абетка громадянської війни: сторони конфлікту, дати ключових подій на фронті, географічні локації та важливі персони іспанського комуністичного руху, на зразок Долорес Ібаррурі. Такий підхід відповідає змінам в освітній програмі, що знаменувала повернення до дидактичних методів викладання з фактажем та причинно-наслідковими зв’язками. Однак події в Іспанії не існували у вакуумі. З метою виховання почуття патріотизму, громадянську війну активно вписували у радянський контекст. Центральними сюжетами, що використовували в дитячій періодиці, були захист радянських кордонів, події громадянської війни в Росії, що унаочнювала героїв (республіканців-червоних) та ворогів (фашистів-білих), “підкорення” Арктики тощо.<sup>55</sup>

Це очевидно відбилось на пам’ятанні дитинства 1930-х вже дорослими радянськими громадянами. Рогнеда Колбанцева згадує: “Ми, звичайно, знали про боротьбу іспанського народу з фашистським режимом Франко, взагалі, батьки нас виховували патріотами своєї країни [...] Захоплювались іспанськими революціонерами, льотчиком Чкаловим, челюскінцями й особливо папанінцями”.<sup>56</sup> В цьому спогаді події громадянської війни представлені поруч з іншими важливими

---

<sup>52</sup> Эрих Голлербах, Запись от сентября 1936 года, *Прожито*, <https://surl.lu/qdrujt>

<sup>53</sup> “Дорогие братишки и сестренки...”, *Мурзилка*, ноябрь 1936, 19; “Детям Испании”, *Мурзилка*, октябрь 1936, 18; “Читатели *Чужа* помогают детям испанских рабочих”, *Чиж*, ноябрь 1936, 1; “Читатели *Чужа* помогают детям испанских рабочих”, *Чиж*, апрель 1937, 29.

<sup>54</sup> Kelly, “Defending Children’s Rights”, 721.

<sup>55</sup> Ольга Илюха, ““Угроза детству”: гражданская война на Пиренеях в освещении советских периодических изданий для детей”, *Новейшая история России* 13, no. 3 (2023): 728, 731.

<sup>56</sup> Рогнеда Колбанцева, “Воспоминания (очерк)”, *Второй Петербург*, no. 6 (51) (2023): 127.

подіями радянської історії, що є прямим свідченням патріотизму. Такий приклад є взірцевим, на нього і “цілилась” радянська кампанія солідарності. Однак на сприйняття дітьми громадянської війни також впливало позиціонування батьків.

Якщо Колбанцевій дорослі прищеплювали внутрішнє бачення радянського патріотизму, то Євгенії Штерн, батьків якої заарештували в 1937 р., події в Іспанії бачились невіддільною складовою ширшого інтернаціонального руху. Разом з батьками дівчинка слідувала за арештом Тельмана, керівника комуністичної партії Німеччини, процесом довкола підпалу Рейхстагу та судом над Георгієм Димитровим, діячем міжнародного комуністичного руху.<sup>57</sup> Ці речі дуже природно переросли у залученість в події громадянської війни. Штерн припускає, що таке ставлення могло бути далеко не у всіх радянських дітей, але, узагальнюючи тогочасний настрій, переконує, що “...ми страшно переживали, ми весь час намагались слідувати за тим, що відбувається, і поразки, звичайно, іспанських республіканців ми сприймали дуже особисто”.<sup>58</sup>

Імпульсом до таких персоналізованих емоцій досить часто ставали історії іспанських дітей. Окрім жертв війни, що очікувано викликало співчуття, радянським дітям та підліткам пропонувався образ іспанців як “маленьких героїв”. Діти свідомо ставали на захист Республіки, якщо не зі зброєю в руках, то в допомозі дорослим в тилу, що заслуговувало поваги. Так, до прикладу, сімнадцятирічний Михайло Кульчицький з Харкова ділиться історією свого друга Віті, що протягом року записував всі міста, які захоплювали фашисти. Однак найбільше його вразила така історія: “В монастирі підлога запеклась від крові...100 (!) дітей стріляли з двох рушниць, і їх вбили”.<sup>59</sup> Це якраз добрий приклад, коли в розповіді, гіперболізованій, якщо не повністю вигаданій, переплітається жертвний та героїчний наративи про іспанських дітей. Ризик власним життям в дитячій періодиці також подавався як приклад до наслідування, що є частиною ширшого мілітаристського дискурсу в практиках радянського виховання.<sup>60</sup> Такі “заохочення” мали свої побічні наслідки. Частина з них так і залишалась в ігровому полі: використання іспанських бойових девізів на зразок відомого “¡No pasarán!”; відстеження перебігу війни, тематичні ігри з імпровізованою зброєю.<sup>61</sup> Частина ж переходила у конкретні спроби осібних та колективних втеч.

Не сказати, що ситуація була критичною, але незручності точно приносила. Так, навесні 1939 року п’ятнадцятирічний Володимир Тарський, син репресованих,

---

<sup>57</sup> “Воспоминания Евгении Смирновой (Штерн): фрагмент”, проект *Последний адрес*, <https://www.poslednyadres.ru/articles/articles1028.htm>.

<sup>58</sup> Інтерв’ю Євгенії Смирновой, *Orlando Figes*, 20–22, <http://www.orlandofiges.com/interviews/pdf/Smirnova1.pdf>.

<sup>59</sup> Михаил Кульчицкий, Запись от 30 апреля 1937 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/393655>

<sup>60</sup> Нані Гогохія, “Мілітаризація дискурсу дитини в УРСР 1929–1939 рр.”, *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*, no. 5 (328) (2019): 84.

<sup>61</sup> “Я б усіх їх висадив в повітря”, *Юний піонер*, 9 вересня 1936, 2; “Все чувства наших детей с испанским народом...” [фото], *Советская Украина*, 18 июля 1938, 3; “У карты Испании”, *Советская Украина*, 9 февраля 1938, 4.

вирішує тікати “зайцем” до найближчого латвійського кордону, маючи при собі листівку антирадянського спрямування, на випадок захоплення франкістами. До таких дій хлопця спонукала не тільки кампанія солідарності, а й особисте знайомство з іспанськими дітьми. Дитинство Тарського минуло поруч з їхнім дитбудинком в місті Обнінськ, що створило близький особистісний зв’язок.<sup>62</sup> У спробі втечі хлопця безперечно затримали, вписавши йому кілька статей за спробу втечі та антирадянську агітацію, але, напевно, можливості легального перетину кордону не було і для дорослих. З лютого 1937 р. набрала чинності всесоюзна постанова Ради народних комісарів СРСР “Про заборону виїзду та вербування добровольців в Іспанію”. Тимур Мухаматулін аналізує цілий корпус “листів до влади”, значна частина яких присвячена даремним намаганням радянських громадян, в тому числі молоді, обґрунтувати власну корисність на фронтах Республіки.<sup>63</sup>

У зверненнях дописувачі майже в газетному вигляді повторювали кліше, які мали позначити справжню відданість справі Республіки. Це цікавий момент з мовної перспективи. За написанням листів приховувались різні мотивації, але у спробі бути почутими радянські громадяни обирали вже усталені фрази, проявляючи лояльність до офіційного дискурсу, іншими словами — “speaking Bolshevik”.<sup>64</sup> До певної міри це стосується і дітей, які направляли листи в періодику та звертались до партійних діячів, передаючи вітання іспанським дітям. Як зауважує Ірина Волкова, попри “різне авторство та географію, ці листи дуже схожі за змістом, побудовою і навіть фразеологією. В кожному виражалась гаряча солідарність з боротьбою іспанських трудящих проти ‘капіталістів’ та ‘озвірілих фашистів’”.<sup>65</sup> Однак формальні звернення критично необхідно порівнювати з его-документами. Наявний джерельний матеріал показує, що в особистих записках діти та підлітки балансували між формуванням власного розуміння подій та інтерналізацією ідеологічної рамки.

Для кращого розуміння суб’єктності у сприйнятті та представленні подій в Іспанії пропонуємо звернутись до підліткових записів Миколи Терентьєва. Хлопчик народився в 1919 р. в селі Чика, Іжмо-Цилемського району, який переважно заселяла етнічна група комі. Це впливало на мову записів. Микола перемикався з однієї кириличної абетки, що була адаптована до комської мови, до іншої, що більше нагадувала російську. Сам по собі щоденник невеликий, Терентьєв почав вести його в 1936 р., випустившись з сьомого класу, а закінчив в 1939 р. — вже в педагогічному училищі.<sup>66</sup> Це якраз час, поки тривала громадянська війна в Іспанії. У більшості записів, що стосуються внутрішньополітичного радянського життя — ставлення до праці батьків, товариські відносини з друзями, уявлення про доброчесну роботу в

---

<sup>62</sup> Владимир Тарский, Год в наморднике (Москва, 2002), в *Воспоминания о ГУЛАГе*, 10–13, <https://vgulage.name/books/tarskij-v-l-god-v-namordnike/>.

<sup>63</sup> Тимур Мухаматулин, “Советское общество и гражданская война в Испании в ‘письмах во власть’”, *Исторический ежегодник* 7 (2013): 37–41.

<sup>64</sup> Див. більше: Stephen Kotkin, “Speaking Bolshevik”, chap. 5 in *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1997), 198–238.

<sup>65</sup> Волкова, “Пиренейский конфликт”, 192.

<sup>66</sup> “Дневник селькора Николая Терентьева”, *БезФормата*, 11 декабря 2018, <https://siktivkar.bezformata.com/listnews/dnevnik-selkora-nikolaya-terenteva/71751382/>.

колгоспі чи кореспондентська справа — так чи інакше містяться мовні відтінки, що позначають ідеологічний контекст написання. В той час як у згадках про Іспанію ця ангажованість помітно стихає. “Кожного вечора слухаємо радіо. Особливо цікавимось подіями в Іспанії. Виписав російсько-іспанський словник. Шкода, що вік у нас ще не такий. Люблю спорт”.<sup>67</sup> Зацікавлення подіями громадянської війни знаходиться в переліку інших повсякденних справ. І навіть для того, щоб озвучити бажання долучитись до військового захисту, в тексті не використовуються клішовані фрази про перемогу над фашистами чи щось подібне. А просто вказується на недостатній вік, щоб це зробити.

В цьому і полягає цікавість его-документа, Терентьєв як кореспондент, скоріш за все, володів інструментарієм для написання “правильних” ідеологічних текстів. Однак у щоденникових записах не потребував його, щоб озвучити власні думки про те, що відбувається в Іспанії. Натомість хлопчик проявив зацікавлення у вивченні іспанської мови, замовивши словник, що відповідало його власним професійним аспіраціям стати письменником. Наприкінці 1930-х справді інтенсифікувалось видання посібників з іспанської, їх появу прямо у передмові обґрунтовували ажіотажем навколо подій громадянської війни. “...Інтерес трудящих до героїчної революційної Іспанії та всього, що з нею пов’язано, настільки великий, що спонукає терміново задовольнити потребу в елементарному підручнику та пришвидшити надання масовому радянському читачеві можливості вивчити іспанську мову...”<sup>68</sup> Однак не можна сказати, що вибір літератури був різноманітним чи масовим у кількості тиражів (кишеньковий словник міг бути 25 тис. екземплярів, а підручник — на 30 тис.). Терентьєв, наприклад, чекав на свій примірник аж цілий рік, хоча він йшов поштою з Архангельська, що не так далеко від його рідного містечка.

В ході кампанії солідарності також популяризували мовні курси, що робило іспанську мову сприйнятливою на слух — ще одне сенсорне відчуття. До прикладу, один з харківських осередків діяв в державній бібліотеці ім. Короленка. За кілька днів на заняття нібито записалось 80 осіб, серед яких педагоги, студенти та школярі.<sup>69</sup> Вірогідно, така практика існувала й в інших містах, втім тривалість курсів та їх ефективність досить сумнівна, зважаючи на брак професійних кадрів та відповідних навчальних матеріалів. Трохи більше щастило тим, хто особисто знав носіїв мови. Георгій Левінсон, на той час студент історичного факультету Московського державного університету ім. Ломоносова, пригадує що відразу звернувся до іншого студента Анатолія, який знав іспанську, з проханням навчити і його. Такою була “перша реакція” на громадянську війну.<sup>70</sup>

<sup>67</sup> Николай Терентьев, Запись от 4 апреля - 5 мая 1937 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/452292>

<sup>68</sup> О. Васильева, предисловие к *Учебнику испанского языка. Начальный курс* (Москва: Издательское товарищество иностранных рабочих в СССР, 1937), 3; К. Марцишевская, *Русско-испанский словарь: 10000 слов* (Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1937).

<sup>69</sup> “Підручник іспанської мови”, *Комуніст*, 5 грудня 1937, 4; “Курси іспанської мови”, *Комуніст*, 11 січня 1938, 4; “При Центральной библиотеке иностранной литературы в Москве организован кружок по изучению испанского языка”, *Известия*, 25 января 1937, 6.

<sup>70</sup> Георгий Левинсон, Запись “Война, работа в ВОКСе”, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/778085>

Інші радянські діти та підлітки обирали читати тематичну літературу, якої все більше з'являлось на полицях. Шістнадцятирічна Ніна Костеріна згадує, що всі вільні хвилини віддавала читанню, а з останнього взялась за працю Ептона Сінклера “Но пасаран” (1937), повість про облогу Мадрида.<sup>71</sup> Щоправда, інших згадок про громадянську війну в щоденнику немає. Чи справді ми можемо категоризувати подібну форму проведення дозвілля як прояв солідарності? У порівнянні з Костеріною, інтерес дванадцятирічного Іллі Кузнецова до теми громадянської війни видається більш послідовним. Хлопець був переконаний, що у “випадку перемоги Іспанія буде сильною та згуртованою”.<sup>72</sup> А поки республіканські бійці загартовувались у боях, школяр позичав у бібліотеці книги на тему громадянської війни, зокрема “Інтернаціональну бригаду” та “Іспанію у вогні”. Остання йому сподобалась найбільше, бо в ній розповідалось, як пароплавом доставляли гуманітарну допомогу іспанським жінкам та дітям.<sup>73</sup>

Питання розподілу між дитячими розвагами та проявами солідарності зринає і при розгляді візуальних взаємодій, що також стали важливою складовою кампанії в підтримку Іспанії. Перформативні інструменти були, напевно, одними з найбільш ефективних у залученні радянських громадян. Шкільний вчитель розповідає, що на запит комсомолу йому доводилось ставити аматорські вистави для колгоспників. “Ми не мали костюмів, це було сміховинно, але ми мусили то робити. Найцікавіше було, коли на сцені влаштували розстріл, і ми показали, як фашисти розстрілювали комуністів. Колгоспники були вражені тим, як розстрілювали комуністів”.<sup>74</sup> Так, захід був обов'язковим до проведення, вчитель ніс на собі тягар підвищення політичної обізнаності серед населення. Проте вистава все одно отримала значний відгук від глядачів, бо це сприймалось як захопливе дійство чи форма відпочинку.

Для радянських дітей та підлітків також були доступні такого роду заходи — від походів класом у кіно до самостійних відвідин театру. До прикладу, п'ятнадцятирічна Алла Булгакова пише, що ходила з подругою на виставу “Салют, Іспанія!” (1936) за п'єсою Олександра Афіногенова.<sup>75</sup> В її основу була покладена героїчна історія про смерть республіканців. Матір проводить на війну трьох своїх дочок — Розіту, Кончу та Люсію — які йдуть в бій проти фашистів та помирають як солдати.<sup>76</sup> Сюжетно історія не надто різниться від вистави, описаної шкільним вчителем, однак значного захвату вистава у Булгакової, скоріш за все, не викликала. Як містянка, дівчина регулярно практикувала таку форму дозвілля після школи. В її щоденнику містяться нотатки на десяток інших вистав, серед яких трапилась й іспанська тематика. Так само і Ніна Костеріна могла читати багато літератури, бо це

---

<sup>71</sup> Ніна Костеріна, Запись от 2 ноября 1938 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/33878>

<sup>72</sup> Ілля Кузнецов, Запись от 6 октября 1937 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/303619>

<sup>73</sup> Ілля Кузнецов, Запись от 2 ноября 1937 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/303645>

<sup>74</sup> HPSSS, Schedule A, Vol. 9, Case 111 (interviewer J.B., type A4), Male, 30, Great Russian, School teacher, 19.

<sup>75</sup> Алла Булгакова, Запись от 13 января 1937 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/791444>

<sup>76</sup> “Премьера спектакля ‘Салют, Испания!’”, *Театральный календарь*, Санкт-Петербургская государственная театральная библиотека, <https://cal.sptl.spb.ru/nov23>.

була частина проведення її вільного часу, а не особлива зацікавленість темою громадянської війни.

На основі цих матеріалів також може виникнути бажання зробити чіткий гендерний розподіл, нібито у хлопців зацікавлення громадянською війною було більше, ніж у дівчат. За доступним джерельним матеріалом, це припущення до певної міри справджується, однак навіть найбільш емоційні спалахи залученості відзначаються короткочасністю в незалежності від зацікавленого/ї. Так, протягом осені 1936 р. у розпорядку дня Олега Чернявського, московського підлітка, систематично з'являлись теми, пов'язані з Іспанією: хлопець зранку читав тематичні газети, вдень проходив відповідну тему в школі з географії, можливо тому і довелось докупити мапу Піренеїв, а ввечері обирав дивитись всі вісім серій іспанської хроніки в місцевому клубі.<sup>77</sup> Але вже за кілька місяців іспанська тематика повністю сходить зі сторінок щоденника. Це не підпадає навіть під коротку активну фазу підтримки іспанського народу, що датують осінню 1936 р. - літом 1937 р.

Кампанія інтернаціональної підтримки Іспанії, яка спрямовувалась на дитячу аудиторію, покладалась на різні інструменти залучення: періодика, мовні курси, фільми тощо. Це не тільки було основною перевагою в плані доступності вибору, а й визначало їх емоційну наповненість. Хоч сам термін “солідарність” рідко зустрічається в его-джерелах, діти могли цілком самостійно осмислювати події громадянської війни, не вдаючись до клішованих фраз. Ба більше, це розуміння могло виходити за рамку державного патріотизму, що було небажаним наслідком для радянської влади. Проте навіть ці практики солідарності з часом рутинізувались. Перші досвіди “присвоєння Іспанії” викликали непомірні спалахи ентузіазму, але з часом навіть вони вкорінювались в дитяче повсякдення. Йдеться не тільки про обов'язкові заходи, що провадились в школах чи піонерсько-комсомольських загонах, а й про дозвілля. Простір був переповнений матеріалами, з якими радянські діти взаємодіяли на постійній основі. Так, розуміння теми з кожним разом поглиблювалось, але і захват швидко минав.

У спробах рухати локомотив цієї інтернаціональної дитячої залізниці під назвою “Іспанія”, радянській владі доводилось постійно підкидувати нові історії, перспективи, теми, що було не так просто зробити, зважаючи на обмеженість партійної лінії. Натомість образ іспанських дітей виявився досить стабільним у своєму прояві, що використали вже по приїзді евакуйованих до СРСР.

---

<sup>77</sup> Олег Чернявский, Записи от 21 октября - 27 ноября 1936 года, *Прожито*, <https://surl.lu/fquvcy>

## 1.2 “Діти півдня” приїждять в Радянський Союз: прийом та відпочинок в літніх таборах

“3 октября 1937 г. Злоба, кипучия ненависть охватила меня к современным канибалам, когда я встретил героических детей испанского народа, которые прибыли сегодня в Ленинград. Сколько теплоты, заботы видел я, нашего народа к этим малышам, которым фашиские полчища так опечалили детство. Испанские дети, очень хороши, они прекрасно одеты, только уставшие лица, говорили о далеком путешествии несчастных юнашей”.<sup>78</sup> Цей чуттєвий, хоч і не надто розбірливий, щоденниковий запис належить Миколі Белоусову. Молодий робітник приїхав до Ленінграда на початку 1930-х, влаштувавшись учнем токаря на завод “Більшовик”. Помітний брак грамоти не завадив йому долучитись до комсомолу та стати робітничим кореспондентом локальної газети. Втім на зустрічі Белоусов був присутній не як репортер, а як звичайний містянин. Прийом іспанських дітей настільки схвилював Миколу, що на наступний день робітник вирішив самостійно написати їм лист та опублікувати в “Червоній газеті”. “Я не мог продолжать письмо, ходил взволновано по комнате, и на глазах навернулись слезы. Нервная система, у меня разшатывается, это убивающе действует на мое здоровье”.<sup>79</sup>

Це був справді непростий період у житті 23-річного Белоусова. В щоденнику хлопець багато скаржився на любовні невдачі, перевантаження на роботі та складнощі проходження військової комісії. Однак у цьому потоці проблем Микола не залишився осторонь кампанії солідарності. Приїзд іспанських дітей став черговим емоційним нагадуванням про загрози фашизму, що спонукало до більшої залученості. Такий відгук серед радянських громадян став можливим завдяки “присвоєнню Іспанії”, тобто включення теми в радянський культурний простір. Однак постає питання, чи трансформувався образ іспанських дітей після їхнього приїзду. Одна справа описувати події на далеких Піренеях, інша — давати раду з великими групами дітей, які фізично перебувають в СРСР. Чи їх також необхідно було “присвоїти”? Перші півроку від часу першої евакуації навесні 1937 р. стали визначальними в цьому плані. Допоки діти відпочивали в літніх таборах, радянська влада на практиці з’ясовувала, на яких умовах іспанці можуть бути інтегровані у радянський простір. У цьому підрозділі я спробую зрозуміти, як до цього доклався прийом іспанських дітей в його (не)публічних формах. А також погляну на специфіку представлення відпочинку в санаторіях, де відбулись перші тривалі контакти іспанців з радянськими дітьми.

Хоч питання евакуації іспанських дітей до СРСР порушувалось ще з початку громадянської війни в Іспанії, офіційні домовленості уклали лише навесні 1937 р.

---

<sup>78</sup> Николай Белоусов, Запись от 3 октября 1937 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/173255> Україномовний переклад цитати з виправленням граматичних помилок: “3 жовтня 1937 р. Злоба, кипуча ненависть охопила мене до сучасних канибалів, коли я зустрів героїчних дітей іспанського народу, котрі прибули сьогодні в Ленінград. Скільки теплоти, турботи я бачив у нашого народу до цих малюків, яким фашистські кати так затьмарили дитинство. Іспанські діти дуже хороші, вони чудово вбрані, тільки втомлені обличчя говорили про далеку подорож нещасних юнаків”.

<sup>79</sup> Николай Белоусов, Запись от 5 октября 1937 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/173257> Україномовний переклад цитати з виправленням граматичних помилок: “Я не міг продовжувати листа, ходив схвилювано по кімнаті, і на очах навернулись сльози. Нервова система у мене розхитується, це вбивче діє на моє здоров’я”.

Перша група була незначною — 72 дитини, які у своїй більшості походили із сімей іспанської військової та компартійної еліти. Натомість три інші масові експедиції, з літа 1937 р. до осені 1938 р., що відправлялись з північного узбережжя Піренейського півострова, показують більшу різноманітність вибірки. Переважно дітей евакуювали з двох бідних промислових регіонів — Астурія та Басконія. Цей факт напряду впливав на класове означення батьків іспанських дітей як робітників.<sup>80</sup> Підвищений “попит” на евакуацію — за весь час до Союзу вивезли близько трьох тисяч дітей — був спровокований не лише погіршенням ситуації на фронтах, а й посиленням республіканської пропаганди. Урядовці та представники громадських організацій закликали вивозити дітей у безпечні місця за кордоном, наголошуючи на тимчасовості заходу. Іншими напрямками евакуаційних експедицій також стали Франція, Бельгія, Велика Британія, Мексика та інші країни. Діти бачились насамперед національним ресурсом, який необхідно було зберегти за будь-яких обставин. Саме на них покладалась відповідальність за порятунок та розбудову майбутньої демократичної Іспанії.<sup>81</sup>

У радянській періодиці рішення про евакуацію найчастіше зображували як благі наміри батьків, ось як в листі іспанської дівчинки Хосефіни до радянських школярів. Батько Хосефіни загинув на фронті, а мати прийняла рішення відправити дитину до СРСР. Прощаючись біля пароплава “Гавана” в Більбао, жінка переконувала доньку, що та їде до країни, де знайде піклування та ласку, яку вона вже не зможе їй дати.<sup>82</sup> Дізнатись про “російську пропозицію” можна було з преси, що активно курсувала у фокусних регіонах. До прикладу, у Басконії основним каналом комунікації було комуністичне видання “Euzkadi Roja”. За домовленостями радянська сторона обіцяла піклуватись про дітей у дитячих поселеннях чи сім’ях, навчати їх за участі іспанських вчителів, а також підтримувати спілкування з родиною та репатріювати дітей за запитом батьків. Якщо ці умови їм підходили, необхідно було підписати письмову згоду в приймальному пункті та очікувати на наступний евакуаційний рейс. Шукаючи інших свідчень, частина батьків також спілкувалась з іспанськими моряками, що вже навідувались в Союз у своїх торгових місіях, або зі знайомими астурійськими гірниками. Після повстання 1934 р. останні отримали пропозицію політичного притулку в СРСР, тому по поверненню могли поділитись власним досвідом.<sup>83</sup>

Ще більш популярним в радянській періодиці був троп про самостійне рішення дітей евакуюватись в Радянський Союз, обираючи серед інших країн.<sup>84</sup> Такі речі

---

<sup>80</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 17-21.

<sup>81</sup> Див. напр.: Susan Sheridan Breakwell, “‘Knowing how to be a Mother’: Parenting, Emotion and Evacuation Propaganda during the Spanish Civil War, 1936–1939”, in *Parenting and the State in Britain and Europe, c. 1870–1950: Raising the Nation*, ed. Hester Barron and Claudia Siebrecht (London: Palgrave Macmillan, 2017), 207–30.

<sup>82</sup> “СРСР — страна счастья. Письмо Хосефины Итурраран к советским школьникам в Пскове”, *Пионер*, декабрь 1937, 106.

<sup>83</sup> Dorothy Legarreta, *The Guernica Generation: Basque Refugee Children of the Spanish Civil War* (Reno, NV: University of Nevada Press, 1984), 157–60.

<sup>84</sup> “У нас гостят испанцы”, *Мурзилка*, июнь 1937, 2.

можуть звучати вигадливо, але подібні історії справді мають місце у свідченнях. Збереглась історія Франсіско Карамеса, що походив з багатодітної мадридської родини. Батьки не мали змоги забезпечити всіх п'яťох дітей, тому з початком громадянської війни хлопчик опинився в дитбудинку. На умови Франсіско не скаржився, навпаки, інтернат видався йому приємним місцем. Він згадує, що вперше спав там на постільній білизні в піжамі. Однак хлопчик пробув там не так довго. В 1937 році в дитбудинок прийшов російський військовий, чи то генерал, чи то полковник. Чоловік запитав дітей, хто з них хоче поїхати до Радянського Союзу, всі нібито підняли руки, але треба було спершу отримати дозвіл батьків. З сорока дітей дозволили виїхати лише сімом, в тому числі Франсіско. “Ну мої батьки, я вважаю, були раді — тому що одним ротом менше, а тут одну людину заберуть. Мій батько був ідеологічним комуністом. ‘Росія — це рай пролетаріату’, — так він говорив. Але він не знав, що справжній рай зовсім інший”.<sup>85</sup>

Однак треба брати до уваги, що дітей могли евакуювати до СРСР і за інших обставин: вільне місце на борту у спробі врятуватися, рішення дитячого будинку, якщо дитина залишилась повною сиротою, помилки під час трансферів тощо. Адміністрування процесу загалом ускладнювалось неможливістю точного документального оформлення. Евакуація в умовах війни означала, що діти мали різнорідні документи, що посвідчували особу, зовсім їх втратили чи зберігали у неналежному стані. Спроби укласти списки дітей будуть провадити вже по приїзді в Союз. На той момент більш критично постало питання безпечної евакуації. Якщо перша експедиція була напряму з іспанської Валенсії до Ялти в Крим, то наступні провадили лише з пересадками у Франції та Англії. Координуванням переважно займався МОДР, натомість витрати на перевезення покривались з внесків радянських громадян. Так, у зверненні від 16 червня 1937 р. Сергій Судьїн, на той час заступник наркома зовнішньої торгівлі, просив генсека дозволити переказати залишки коштів з фонду допомоги ВЦРПС (~ 340 тис. рублів) в іноземну валюту. Ці гроші якраз мали б забезпечити самих пасажирів всім необхідним та покрити морський шлях французького пароплава “Sontay”, який використали у другій експедиції.<sup>86</sup>

Хоча на походженні коштів в пресі не надто наголошували, приїзд іспанців став важливою складовою кампанії солідарності. Кожне прибуття пароплава супроводжувалось масовою демонстрацією в Ленінграді. Саме це місто було кінцевою точкою призначення, оскільки дітей евакуювали морем. Серед присутніх на мітингу мали обов'язково бути місцеві партійці та представники громадських організацій, йдеться про комсомол, профспілки та МОДР. Вони не тільки виголошували урочисті промови, а й координували збори громадян на маніфестацію. Це створювало потрібне тло для візиту: портрети вождів, букети квітів, співи “Інтернаціоналу”, вигуки “Віва Русія!”<sup>87</sup> Подібним чином зустрічали й дорослі іспанські політичні делегації.<sup>88</sup> І

<sup>85</sup> Франсиско Мансилья Карамес, *Дети войны*, <https://ninosdelaguerra.ru/francisco>.

<sup>86</sup> РГАСПИ, ф. 17, оп. 166, д. 574, л. 2.

<sup>87</sup> “У Ленінграді готуються до зустрічі баскських дітей”, *Комуніст*, 19 червня 1937, 4; “Діти героїчної Іспанії приїхали до СРСР”, *Комуніст*, 23 червня 1937, 2.

<sup>88</sup> “Делегація іспанських робітників — в СРСР”, *Комуніст*, 7 листопада 1936, 4; “До Києва приїхала іспанська делегація”, *Комуніст*, 18 листопада 1937, 4.

тут справа не у витрачених коштах. Профспілки, навпаки, намагались економити на подібних заходах. Так, до прикладу, коли до річниці Жовтневої революції у 1936 році до Одеси мала прибути група іноземних робітників, серед яких й іспанці, секретар ВЦРПС, просив не дуже розтрачувати гроші на харчування, транспорт та житло.<sup>89</sup> Це саме про публічність заходу, його масовість та перформативність.

На перший погляд, може видатись, що це унікальна традиція, винайдена з початком громадянської війни в Іспанії. Однак насправді ця практика має дещо раніше походження. Найближчий в часі приклад, з яким можна провести порівняння, — це прийом шуцбундівців та їх дітей в 1934 році. Шуцбундівці — це воєнізована група австрійських соціал-демократів, які в лютому 1934 р. повстали проти фашистського уряду Енгельберта Дольфуса. Після кількаденного протистояння, виступ було придушено, а ось його учасники опинились у дуже вразливому політичному становищі. В СРСР, головним чином через МОДР та профспілки, було розпочато кампанію підтримки, подібну до іспанського випадку, щоправда, у значно меншому масштабі. Однак основна пропозиція з боку Радянського Союзу полягала у наданні політичного притулку як самим повсталим, так і їх родинам. Мали місце кілька евакуаційних експедицій, в ході однієї з них до Москви прибули і діти австрійських шуцбундівців, за різними оцінками 115–120.<sup>90</sup>

Як в пресі, так і в дитячій періодиці, публікували тематичні матеріали, що мали на меті привітати прибулих. Один з них є потреба зацитувати повністю:

Поїзд їхав через Польщу. Малюки втомилися і почали вередувати. Дівчаткам хотілося якнайшвидше дістати зі своїх вузликів червоні краватки та прапорці. Хтось тихо заспівав “Інтернаціонал”. Але в цей час польський жандарм пройшов вагоном і сказав: “Революційних пісень не співати! Червоні ганчірки прибрати!”. [...] І ось поїзд сповільнив хід. На високій арці з’явилися дорогі знаки — “СРСР”. На червоному полотні з’явилися великі заборонені слова: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” Цілий оркестр заграє “Інтернаціонал”. Найвизначніші люди країни зустрічали маленьких, втомлених, запилених дітей. Їх виносили на руках із вагонів. Їм кричали “ура”, їм кидали у вікна квіти.<sup>91</sup>

Цей уривок дуже переконливо показує, що вітальна зустріч ставала “вододілом” між світом, що проявляє ворожість до комуністичних ідей, та світом, де їх святкують повною мірою. Усталення такої практики прийому можна спробувати проінтерпретувати через призму змін VII Конгресу Комінтерну. Об’єднання з лівими політичними силами у боротьбі проти фашизму потребувало маркування “своїх”, а подібні святкові зустрічі чи не прямо вказували на цю приналежність. Це стосується як шуцбундівців, що були соціал-демократами, так і республіканських іспанців — політичний спектр яких явно не обмежувався комуністичною партією. На зустрічах вони ставали просто “камарадос”, тобто товаришами, і їх всіх були готові вітати однаково.

<sup>89</sup> Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. Р-1763, оп. 2, сп. 70, ар. 11.

<sup>90</sup> Аврус и др., *Верность пролетарскому интернационализму*, 94–97; Александр Ватлин, “Мы имеем дело с очень хорошим человеческим материалом”. Австрийские шуцбундовцы в СССР”, *Исторический журнал: научные исследования*, № 2 (2014): 198–200.

<sup>91</sup> А. Гринберг, “Дети шуцбундовцев”, *Мурзилка*, май 1935, 5–6.

При цьому наслідки впровадження такої форми прийому двоякі. З одного боку, завдяки перформативності заходу серед радянських громадян зростав рівень емоційного піднесення, що було важливою складовою кампанії солідарності. Ті ж іспанські діти стверджувались у своєму символічному значенні, що межував між образом “жертв фашистів” та “маленьких героїв”. Ось як у щоденнику Белоусова, з якого розпочався цей підрозділ. З іншого боку, залишалась “загроза” ритуалізації практики. Елементи повторювались від місця до місця, а подія перетворювалась на інше зобов’язання, яке необхідно було відбутися.

Пишний офіційний прийом також мав зворотний бік, який обирали тримати у більшій секретності. Комсомолка Галина Хамзіна, яку відібрав Ленінградський міський виконавчий комітет для супроводу іспанських дітей, згадує, що між викликом на “співбесіду” і безпосереднім приїздом минуло близько двох тижнів. Напередодні ж просили інформацію не розголошувати.<sup>92</sup> Готуючись до прийому, міському комсомолу також надавались детальні інструкції, що включали проходження дітьми санітарної обробки, розміщення їх в гуртожитках, забезпечення харчування та формування груп з закріпленими вожатими.<sup>93</sup> До певної міри це формальні адміністративні речі, проте вони також позначають початок інституціоналізації іспанських дітей в радянську систему опіки через конфіскацію особистих речей, що пов’язують з минулим життям, видачу уніфікованого одягу, купання, позбавлені приватності тощо.<sup>94</sup>

Ба більше, ці заходи повторювались на кожному з етапів — прийом з пароплавів, розподіл по санаторіях, врешті, запис у дитячі будинки. Про це згадують як вожаті, так і самі іспанські діти. До прикладу, Віртудес Мартінес, що прибула в ході другої евакуації, пише: “Потім нас привели в душ, сказали роздягнутись. З мене зняли й сережки, і хрестик. Вийшли ми вже з іншого боку, нам видали однакові темні байкові суkenки у квіточку. Але вони великі, а ми маленькі, то нам роздали ще бинти, щоб ми себе підперезали покоротше”.<sup>95</sup> Опісля всі діти вийшли з приміщення, а Віртудес залишилась, просила віддати цінні речі... Навіть в дорослому віці жінка висловила нерозуміння, для чого їх забрали.

У Ленінграді діти довго не затримувались, за кілька днів іспанців зазвичай розподіляли по санаторіях. Віртудес потрапила в будинок відпочинку НКВС у Бердянську, поближче до моря, але були й інші осередки. Ще в травні 1937 р. Політбюро ухвалило відповідну постанову для перших хвиль евакуйованих. У списку згадуються санаторії як на півдні УРСР, так і в Кримській АРСР, але відповідальність за утримання все одно покладалась на Наркомат охорони здоров’я СРСР.<sup>96</sup> Це було централізоване рішення: по приїзді всім іспанцям пропонувалось відпочити в літніх

<sup>92</sup> Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 4001, оп. 1, сп. 1, ар. 18.

<sup>93</sup> Центральный государственный архив историко-политических документов Санкт-Петербурга (ЦГАИПД СПб), ф. Р-881К, оп. 10, д. 220, л. 1–2.

<sup>94</sup> Kathleen Jones and A. J. Fowles, “Total Institutions”, in *Understanding Health and Social Care: An Introductory Reader* (London: SAGE Publications Ltd, 2008), 104–105.

<sup>95</sup> Лариса Машир, “Виртудес Компань Мартинес, редактор, переводчик”, в: *Дневник детской памяти. Это и моя война* (Москва: Издательство АСТ, 2014), <https://www.rulit.me/books/dnevnik-detskoj-pamyati-eto-i-moya-vojna-read-434711-6.html>.

<sup>96</sup> РГАСПИ, ф. 17, оп. 166, д. 572, л. 95.

таборах, відновитись після пережитого в Іспанії. Ми можемо дивитись на цю ініціативу з двох перспектив — ширшої інтернаціональної та внутрішньорадянської, вони не існують відокремлено, але мають власну специфіку.

В 1930-х ідеологічне позиціонування радянських літніх таборів вибудовувалось на перетині двох складових: фізичного покращення здоров'я та загального розвитку дитини (нові знання, навички тощо). У спробі реалізувати цей задум радянська влада намагалась всіляко залучати переваги модернізації, протиставляючи це західним “буржуазним практикам”, на зразок американського скаутського руху.<sup>97</sup> Приїзд іспанських дітей використали для просування власної моделі. До прикладу, ілюстрований журнал “СССР на стройке”, який перекладали ще трьома мовами, в 1937 р. видав цілий випуск, присвячений радянській піонерії. В ньому оповідається про візит дитячого кореспондента Ігоря Фоміна до артеківського табору Суук-Су, якраз під час іспанської зміни. Відповідаючи на лист, іспанські діти не тільки поділились власним досвідом воєнного дитинства, а й розповіли, як їм вдається балансувати між відпочинком та навчанням на дитячій технічній станції.<sup>98</sup>

До автентичності звернення, як і відповіді на нього, виникають запитання. Тексти, скоріш за все, компілювались редакцією для передруку в дитячих виданнях.<sup>99</sup> Однак зразковість такого типу відпочинку підсилюється через візуальний супровід. На фото бачимо дітей, що якісно харчуються, приймають сонячні ванни, купаються в морі та практикують корисне дозвілля. Цього було більш ніж достатньо для того, щоб втілили ідеал “щасливого радянського дитинства”, ідеологема, що набула активного поширення в другій половині 1930-х.<sup>100</sup> Тепер до неї мали змогу долучитись й іспанці. У якості прийому також мали змогу переконатись іноземні делегації (англійські, французькі та власне іспанські), що навідувались у літні табори та ділились відгуками. “Ми ні трохи не сумніваємось, що наші маленькі баски повернуться до себе на батьківщину фізично і морально дужими людьми, стануть свідомими бійцями за вільну демократичну Іспанію”.<sup>101</sup> Хоча треба брати до уваги, що зразковість табору, навіть Артека, була сконструйована. Тлом для випуску “СССР на стройке” стали арешти цілої низки співробітників, які ще навесні активно залучались до прийому

---

<sup>97</sup> Iuliia Skubytska, “It Takes a Union to Raise a Soviet: Children’s Summer Camps as a Reflection of Late Soviet Society” (PhD diss., University of Pennsylvania, 2018), 65–67.

<sup>98</sup> “Вдали от Ленинграда, в Крыму...”, *СССР на стройке*, август 1937, 21, 25-34.

<sup>99</sup> Складність мови, уніфікована структура оповіді і неможливість верифікувати авторство вже викликають сумніви щодо оригінальності звернень. Проте у цьому випадку ми можемо відслідкувати подальше “життя” тексту. Той самий лист трапляється у трьох різних виданнях за літо 1937 р.: як конкретна відповідь піонерському загону, як колективне звернення в дитячому журналі і як вже згадане особисте листування дитячого кореспондента. “Дорогие товарищи!” *Мурзилка*, июнь 1937, 18; “Лист іспанських піонерів”, *Комуніст*, 10 червня 1937, 4.

<sup>100</sup> Catriona Kelly, “A Joyful Soviet Childhood: Licensed Happiness for Little Ones”, in *Petrified Utopia: Happiness Soviet Style*, ed. Marina Balina and Evgeny Dobrenko (London: Anthem Press, 2009), 6–7.

<sup>101</sup> “Любовне піклування про дітей країни басків”, *Комуніст*, 21 липня 1937, 1; “Иностранные делегации в Артеке”, *Пионерская правда*, 20 мая 1937, 2.

іспанців.<sup>102</sup> Хоча після розгляду справи засуджених все-таки відпустили за відсутністю складу злочину.

Сама практика евакуацій, що ставить за мету відновлення дітей, не існувала відокремлено. Її почали активно провадити в Європі ще після Першої світової війни. Це було не тільки про фізичне одужання дітей з регіонів, що сильно постраждали від бойових дій, а й про ідейну єдність. Наприклад, спрямування дітей до колишніх ворожих держав могли використовувати як інструмент до примирення, оскільки їх представляли як невинних, не заплямованих діями батьків.<sup>103</sup> В радянському випадку це працювало схожим чином. Діти не несли відповідальності за минулі дії батьків, а продовжували їхню теперішню справу — боротьбу з фашизмом. Вже згадуваних дітей шуцбундівців також відправили на два місяці відпочивати в Крим. Бо їхніх батьків, австрійських робітників, які брали участь у лютневих боях 1934 р., тепер можна було називати “нашими братами по класу”,<sup>104</sup> а не “соціал-фашистами”. З іспанськими дітьми це було ще простіше, оскільки переважна більшість евакуйованих походила з робітничих родин. Так, в одній з історій розповідається про іспанського кухаря, що зібрався готувати обід дітям в санаторії. На батьківщині він працював в якогось багатія, тому вирішив продемонструвати всю свою майстерність. Однак він не врахував, що “наші маленькі іспанські гості — діти бідних батьків”, тому їм ця їжа виявилась неїстівною, довелось вигадувати щось інше.<sup>105</sup>

Класова спільність планомірно переростала в інтернаціональну. Іспанці, які швидко одужували у піклуванні радянської влади, тепер мали бути готові не лише віддавати, а й ставати реципієнтами культурного обміну. Російський шкільний вчитель більш ніж десять років потому в інтерв'ю Гарвардському проекту згадував про ранкову передачу для дітей, що йому доводилось чути: “Раніше розповідали, як іспанські діти, яких вивезли з Іспанії під час громадянської війни, гралися разом із російськими, українськими та киргизькими дітьми під теплим сонцем на березі Чорного моря. [...] А освіта та методи навчання були розроблені саме для дітей, щоб прищепити їм інтернаціоналізм”.<sup>106</sup> Що саме розуміється в цьому контексті під інтернаціоналізмом? Тематичні матеріали в періодиці чи інших медіа, що стосувались перебування дітей в оздоровчих таборах, намагались балансувати між світовим інтернаціоналізмом та “дружбою народів”. Друга ідеологема є відносно новим винаходом, її почали активно просувати лише у другій половині 1930-х як спробу зміцнити державний патріотизм.<sup>107</sup>

---

<sup>102</sup> “Артековское дело (1937 год)”, Содружество “Артек+”, <https://suuk.su/kino/delo1937.htm>.

<sup>103</sup> Friederike Kind-Kovács, “A Humanitarian Dilemma: Child Evacuation in the Twentieth Century”, *Journal of Contemporary History* 60, no. 2 (2025): 216.

<sup>104</sup> “Хорошо учитесь”, *Пионерская правда*, 12 ноября 1934, 2; “В Москву приехали дети...” *Пионерская правда*, 14 сентября 1934, 1.

<sup>105</sup> “Іспанські ребята в Артеці”, *На зміну*, 4 травня 1937, 3.

<sup>106</sup> HPSSS, Schedule A, Vol. 9, Case 111 (interviewer J.B., type A4). Male, 30, Great Russian, School teacher, 58.

<sup>107</sup> Anna Whittington, “Making a Home for the Soviet People: World War II and the Origins of the Sovietskii Narod”, in *Empire and Belonging in the Eurasian Borderlands*, ed. Krista A. Goff and Lewis H. Siegelbaum (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2019), 151.

Як не дивно, іспанцям досить швидко знайшлося місце в радянській сім'ї народів. Це можна вважати одним з наслідків “присвоєння Іспанії”, що було важливою складовою кампанії солідарності. В піонерських таборах спільність між дітьми підсилювалась з використанням вже перевірених інструментів: листи, вигадані чи справжні, що отримували з усього Радянського Союзу; спілкування з радянськими дітьми, якому не стає на заваді мовний бар'єр; обміни подарунками чи культурними практиками (пісні, танці, оповідки). Часто це виглядало незв'язно, але глобально мета виправдовувала заходи. На першому етапі взаємодії з радянським від іспанських дітей очікувалось визнання власної “відсталості”. Так, передаючи вітання Сталіну з літнього табору, іспанці, а точніше — дорослі радянські автори цих текстів, наголошували на тому, що “багато з нас через війну в нашій країні зовсім неписьменні та малокультурні”. Втім з прибуття до Радянського Союзу ця проблема вже їх не лякає, бо діти готові старанно вчитись, щоб доєднатись до “цілком нової культури”.<sup>108</sup> Це можливість, яку перед ними відкривали радянські дитячі будинки, тобто наступний етап інтеграції після відпочинку в санаторіях.

Провідниками у світ цієї “нової культури” були комуністичні лідери, без них порятунком Республіки від фашизму, як і самих іспанців, був би неможливим. Тому подяки та прослави з боку іспанських дітей всіляко заохочувались. Цей аспект добре втілює світлина з іспанськими дітьми, що перебували на відпочинку в Місхорі в Криму. Група дітей стоїть на тлі трьохповерхової конструкції: на першому рівні розміщені два портрети — Йосифа Сталіна, генсека, та Долорес Ібаррурі, діячки ІКП. За пальмовим листям на другому рівні визирає Володимир Ленін, а вгорі — ще одне зображення Сталіна з дівчинкою Гелею, відоме у супроводі фрази “Дякую товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство!”<sup>109</sup> Ідеал “щасливого дитинства” був зовсім поруч, іспанцям дозволили пізнати блага, в яких вже нібито жили радянські діти.

Питання, чи іспанські діти ототожнювали себе з радянським на цьому етапі перебування в СРСР, залишається відкритим. Хоча прийом та проведений час в літніх таборах заклали основу інституціоналізації дітей в радянську систему, це був лише початок цього тривалого процесу. Напередодні я згадувала історію Франсіско Карамеса, хлопчика з багатодітної мадридської родини, якого батьки відправили до Радянського Союзу в 1937 р. У своєму усному інтерв'ю Карамес поділився курйозною історією, що трапилась з ними на відпочинку в Гурзуфі. Вона видається мені досить показовою: “Вихователь каже мені: ‘Франсіско, ти в совет’. Я кажу: ‘No, no soy Soviet, soy Español’. Я ніяк не міг збагнути, що це таке, а потім зрозумів — рада загону — ось у чому справа!”<sup>110</sup> Важливість поїздки в Союз не заступала іспанської ідентичності Франсіско, бо на той момент ще не було сформовано стійкого зв'язку з радянським. Так само поступово інтеграція відбувалась і з радянського боку, включення іспанських дітей в “родину народів” позначилось різними формами іншування.

<sup>108</sup> “Привітання товаришеві Сталіну групи іспанських дітей”, *На зміну*, 20 серпня 1937, 1.

<sup>109</sup> “Reproducció d'una fotografia d'un grup de nens [de la casa de Kherson] durant una estada a Misjor”, October 19, 1937, Reference code: ANC1-555-N-2020, Sèrie: Nens de la guerra, Fons: CENTRO ESPAÑOL DE MOSCÚ (AGE), Arxiu Nacional de Catalunya, <https://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/#/cercaavancada/detallunitat/ANC1-555-N-2020>.

<sup>110</sup> Карамес, *Дети войны*.

В контексті інтернаціоналізму, прибуття іспанських дітей також використали для мобілізації ідеї расової рівності в СРСР. Це асоціативно протиставлялись фашистським сегрегаційним політикам. Зокрема, Агнія Барто, відома дитяча письменниця, виголосила тематичну промову, зазначаючи: “Расовой різниці для радянських дітей не існує. Саме це розуміння їм чуже і незнайоме”.<sup>111</sup> Звертаючись до прикладів, авторка змалювала вітальну зустріч іспанських дітей та їх перебування в Артеці, куди з’їжджаються діти всіх національностей. “Вони живуть, як одна велика спаяна сім’я. Вони почувають себе братами один одного. Їх споріднює спільна боротьба їх батьків за революцію, спільна ненависть до фашизму”.<sup>112</sup> При цьому, якщо ми звернемося до будь-яких інших звісток про приїзд іспанців, то побачимо дуже конкретні вказівки на особливий іспанський темперамент чи зовнішні риси — “чорноокий”, “темноволосий”, “смуглий”.<sup>113</sup> Ці форми расіалізації можна назвати побічним ефектом включення у радянські національні ієрархії, і застосовувались вони не тільки щодо іспанців. В представленні мешканців дитячого інтернаціонального дитбудинку ім. Стасової в Іваново, що знаходився у підпорядкуванні МОДРу, використовувалась та сама риторика.<sup>114</sup>

І, що цікаво, ці характеристики настільки закріпились у вжитку, що продовжували практикуватись до дітей вже в дитбудинках. Означувати різними прикметниками іспанців переважно брались вихователі, що проводили з дітьми найбільше часу. До прикладу, Левтерова, завідувачка по педагогічній частині в київському дитбудинку, вжила узагальнення “діти Півдня”. Походженням жінка намагалась обґрунтувати захоплення іспанців художньою самодіяльністю, вони “...були дуже музикальними. Вони любили співати та танцювати свої темпераментні танці...”<sup>115</sup> Цю ж категорію зустрічаємо в спогадах Марії Воробйової, вже російської виховательки, що завітала у дитбудинки м. Пушкіно, РРФСР, як гостя. В щоденнику жінка занотувала дуже детальні тілесні описи дітей під час гімнастичного виступу, а також звернула увагу на їх виразні зовнішні риси та мову — спроби поєднати російську та іспанську мови.<sup>116</sup> Вихователька таким чином пояснювала собі поведінку дітей, а також намагалась зрозуміти відмінності у порівнянні з російськими дітьми, з якими їй доводилось працювати раніше. Навряд чи жінка мала відкритий намір образити дітей, але описи є очевидно екзотизовані.

Приїзд іспанських дітей в Радянський Союз став піковою точкою кампанії солідарності. Це стало можливо завдяки новим практикам прийому іноземців, що почали усталюватись після зміни курсу Комінтерну в другій половині 1930-х. Вітальні

---

<sup>111</sup> “Промова тов. Барто”, *Літературна газета*, 17 липня 1937, 2.

<sup>112</sup> “Промова тов. Барто”, 2.

<sup>113</sup> “Испанские делегаты в Артеке”, *Известия*, 20 мая 1937, 6; “В гостях у маленьких испанцев”, *Известия*, 24 июля 1937, 4.

<sup>114</sup> “Усыновленные страной социализма”, *Правда*, 30 июня 1936, 4.

<sup>115</sup> “Memòries dels treballadors que van estar amb els nens espanyols a la casa nº 13 de Kiev”, 1968, ANC1-555-T-254, Fons Centro Español de Moscú (AGE), Arxiu Nacional de Catalunya, 47, <https://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/#/cercaavancada/detallunitat/ANC1-555-T-254>.

<sup>116</sup> Мария Воробьева, Запись от 24 марта 1938 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/305695>

зустрічі втілювали об'єднання лівих сил у боротьбі проти фашизму. Таким чином дітей республіканців маркували як “своїх”— тих, кого радянські громадяни раді зустрічати на “батьківщині пролетаріату”. Хоча, треба визнати, загроза ритуалізації заходу залишалась актуальною.

Ідеологічний потенціал іспанців з не меншим успіхом використали вже після розподілу дітей у піонерські табори. У міжнародному контексті можливість евакуйованих відновитись на літніх курортах стала логічним продовженням гуманітарної місії Радянського Союзу. Натомість у внутрішньому контексті розпочався процес інституціоналізації іспанців в радянську систему опіки. Дітей буквально “приміряли” до радянських національних ієрархій. Це, з одного боку, давало певне запевнення, що їм знайдеться місце в дитбудинках, де вони зможуть доєднатись до радянської культури. З іншого боку, для цього необхідно визнати власну “відсталість” та пройти кілька кіл іншування чи навіть расиалізації з боку спільноти, що їх приймала.

\*\*\*

На цьому етапі ми бачимо, як образ іспанських дітей вперше входить у фокус уваги радянського суспільства. Кампанія солідарності дозволила охопити якнайширшу аудиторію на рівні Радянського Союзу. Проте наживо побачити іспанських дітей вже після евакуації вдавалось далеко не всім. Образ “маленьких героїв” та водночас “жертв фашистів” більшою мірою формувався через медійні представлення, такі як зустрічі-маніфестації. При цьому відтінок привілею практично не помітний. Радянські діти, як і дорослі, перебували в позиції “шефства”, тобто опіки над іноземцями, які потребували їхньої допомоги. Відпочинок дітей в літніх таборах одразу після приїзду був продовженням цієї гуманітарної місії з порятунку. Іспанці врешті отримали можливість на рівні з іншими пізнати радості радянського дитинства. Ситуація почала критично змінюватись лише після розподілу дітей по дитячих будинках.

## РОЗДІЛ II Інституціоналізація іспанських дітей в радянську систему опіки

Тривалий відпочинок іспанських дітей в літніх таборах подарував радянським управлінням додатковий час на підготовку дитячих будинків. Однак впевненість щодо формату прийому не була такою очевидною ще рік тому. В ході кампанії солідарності також пропонувалось виховання іспанських дітей в радянських сім'ях. Зіставлення ідеологічної складової ініціативи та реальних можливостей до її реалізації пропонує ще один приклад того, як модерна радянська держава в 1930-х використовувала традиціоналістські тенденції під свої потреби. Натомість остаточний вибір на користь дитячих будинків дозволяє простежити, як формувався інституційний привілей у відносинах центр-периферія. В умовах критичного браку ресурсів республіканські управління проявили агентність в тому, як найкращим чином облаштувати дітей. Проте водночас така самостійність провокувала адміністративний хаос, за яким не міг вслідкувати жоден відповідальний орган. Це повпливало на закритість установ до зовнішніх перевірок.

Взамін на інституційні переваги від вихованців вимагалась демонстрація ідеологічної лояльності. За це головним чином відповідали публічні представлення, що конструювали зразковий образ вихованців. Ідея полягала в тому, що радянська влада змогла належним чином адаптувати вихованців у новому середовищі через національне навчання, уроки політичної освіти чи різні форми дозвілля, що могло стати прикладом для інших. Це пояснює, як іспанські діти, будучи новою групою, так швидко просунулись у радянських суспільних ієрархіях 1930-х. Такий характер “домовленостей” також дозволяє зрозуміти, яким чином створювалась база для розуміння привілею іспанських дітей у радянському суспільстві. Специфіку офіційних представлень доречно розглядати паралельно зі свідченнями про несистемні контакти вихованців з зовнішнім світом. Саме на перетині цих двох типів взаємодій і формувались уявлення про статусність іспанських дітей.

### 2.1 (Не)можливість виховання іспанських дітей у радянських сім'ях

“Скажіть, будь ласка, як ви особисто ставитесь до всиновлення евакуйованих з Іспанської республіки дітей?”<sup>117</sup> З такого питання розпочалась розмова Сурена Казар'янца з редактором дитячої газети “Ленінські іскри”, куди чоловіка запросили напередодні. Як не дивно, тема не збила чоловіка з пантелику. В СРСР вже досить активно діяла кампанія інтернаціональної солідарності, в тому числі на фабриці ім. Ногіна (Івановська область, РРФСР), якою до 1937 р. завідував сам Казар'янц. Під проводом партії радянські громадяни долучались до гуманітарної, першою чергою фінансової, підтримки іспанських жінок та дітей, що особливо потребували її з початком громадянської війни. Втім у питанні всиновлення редактора цікавила особиста позиція Сурена як батька, а не директора. Як виявилось, у приватній розмові Евеліна, дружина, вже переконувала чоловіка взяти на виховання іспанську дитину. На роботі нібито складали списки сімей, які були готові піти на цей крок. Відповідь же Казар'янца була радше різкою: “Я сказав: на чорта нам ці іспанські діти, хіба ми не

---

<sup>117</sup> Сурен Казар'янц, *Рассказы везучего человека*, лит. запись Юрия Казарова (Санкт-Петербург: Элмор, 1998), 52, <https://vgulage.name/books/kazarjanc-kazarov-s-g-rassказы-vezuchego-cheloveka-lit-zapis-kazarov-ju-s/>.

можемо зробити дівчинку своїми силами?”<sup>118</sup> Обговорення другої дитини викликало в Евеліні сльози.

“Щоб перевести розмову, я почав вмовляти її завести синочку мартишку. Якраз в ці дні один з друзів нашої сусідки — моряк — шукав покупця на молоденьку мавпочку. Як же він її розхвалював!”<sup>119</sup> В комунальній квартирі цю “сварку” ненавмисно підслухав син Юра, який і відправив лист до редакції з проханням вмовити батька... Попри свою комічність, якщо не сказати вигадливість, обраний епізод зачіпає важливу тему — можливість виховання іспанських дітей в радянських родин. На перший погляд, може видатись, що вибір на користь інтернатів був очевидним від самого початку. Діти пройшли кілька етапів включення в радянську систему опіки, а також спробували пожити пліч-о-пліч з радянськими дітьми в літніх таборах. Відповідно, дитячі будинки позиціонувались як єдине місце, де іспанці могли подолати власну “малокультурність та неписьменність”, щоб доєднатись до “цілком нової культури”. Проте якщо ми звернемо увагу на початок кампанії солідарності, а особливо період осені 1936 р. — весни 1937 р., тобто до часу першої евакуації, то побачимо, що два варіанти прийому співіснували як взаємозамінні. Питання полягає в тому, хто був ініціатором такої пропозиції в СРСР, чи можлива була її реалізація та чому, врешті, від неї довелося відмовитись.

В УРСР питання виховання іспанських дітей в радянських родин вперше зринуло під час мітингу робітниць міста Києва, що відбувся 17 вересня 1936 року. Приводом до скликання послужив лист робітниць “Трьохгорної мануфактури”. Це текстильний завод у Москві, робітнича спільнота якого досить часто опинялась в авангарді акцій інтернаціональної солідарності. Цього разу працівниці закликали радянських громадян згуртуватись для збору гуманітарної допомоги жінкам та дітям Іспанії.<sup>120</sup> Формальним організатором зібрання виступила Київська обласна рада профспілок, але суб’єктність такого рішення досить сумнівна. Вірогідно, проведення координувалося на рівні ЦК ВКП(б), як і перші мітинги від 3-го серпня того ж року,<sup>121</sup> що проводили й в інших містах Радянського Союзу.

З вищих посад до президії мітингу увійшла Елькіна, представниця обласної ради профспілок, та Яремчук, секретарка міського комсомолу. Решта ж учасниць були такими собі пересічними містянками — робітницями фабрик, письменницями, лікарками, вчительками. Серед них опинилась і працівниця Самойленко, літня слюсарка на київському заводі “Точприлад”. Заклик жінки виглядає дуже загальним, нібито кожна з присутніх хотіла б взяти до себе на виховання іспанську сироту. Однак відомості з життя робітниці підкреслюють винятковість ситуації. “Я, товариші, в 9 років залишилась без батьків. Мене виховав комсомол, мене виховала радянська влада”.<sup>122</sup> Описаний досвід доволі точно віддзеркалює технократичну ідею творення “нової людини” ще на початках становлення радянської влади. Державна система

<sup>118</sup> Казарьянц, *Рассказы везучего человека*, 53.

<sup>119</sup> Казарьянц, *Рассказы везучего человека*.

<sup>120</sup> “Допоможемо дітям і матерям трудящих Іспанії”, *Комуніст*, 14 вересня 1936, 1.

<sup>121</sup> РГАСПИ, ф. 17, оп. 167, д. 50, л. 184.

<sup>122</sup> ДАКО, ф. 701, оп. 1, сп. 263, ар. 52.

мала закласти альтернативу буржуазним впливам сімейного оточення, а не підтримувати її,<sup>123</sup> тому Самойленко, як і тисячі інших сиріт, опинялись в дитбудинках, а не радянських родинах. Чому тоді цей варіант пропонували для прийому іспанських дітей?

В 1930-х в Радянському Союзі відбувається радикальна зміна політик, що закріпились в англійській історіографії під терміном “Great Retreat” або “великий відступ”. Мені йдеться не про оригінальне прочитання Ніколая Тімашева, що бачив у відступі “відмову від соціалізму”, а про подальше використання концепту як аналітичної рамки. Радянська держава вибірково поновлювала традиціоналістські тенденції, адаптуючи їх під потреби модерної соціалістичної держави.<sup>124</sup> Сфера сімейних політик чи не першою відчула на собі ці перетворення. В 1936 р. набув чинності новий правовий кодекс, що мав на меті виконати пронаталістські цілі та зміцнити інститут радянської сім’ї (це включало криміналізацію абортів, ускладнення розлучень та інше). Саме на підтримку цього кодексу висловлювались доповідочки на мітингу солідарності з Іспанією. У своїх промовах жінки вибудовували аргумент довкола порівняння становища жінки за фашистського та радянського режимів, зокрема йдеться і про репродуктивні права. Допоки в Іспанії “фашисти цинічно заявляють, що вони не припустять, щоб жінки, пролетарки Іспанії народили революціонерів”.<sup>125</sup> У Радянському Союзі “...кожна жінка пишається тим, що їй надано право народжувати майбутніх будівничих комунізму...”<sup>126</sup>

За цим слідує інша особливість: радянським батькам тепер довіряли не лише народжувати дітей, а й виховувати їх добрими громадянами. На підтримку прищеплення соціалістичних цінностей в сімейному середовищі виступив й Антон Макаренко, відомий радянський методолог, який не так давно відстоював вирішальну роль державного виховання.<sup>127</sup> Втім така зміна політик не передбачала заохочень до всиновлення дітей. Пропагувати адопцію було б контрпродуктивно не тільки тому, що існувала потреба підтримувати народжуваність всередині родин, а й тому, що приверталась небажана увага до теми дітей репресованих, безпритульних та інших сиріт, з якою система самотійно намагалась дати раду.<sup>128</sup> Для іспанських дітей зробили виняток з цього правила, їх виховання в сім’ях відкрито заохочувалось. Перейняти зобов’язання батьків, що загинули в боротьбі з фашизмом, зголошувались зразкові радянські громадяни. Вибірка охочих досить розмаїта, в пресі можна зустріти звернення від людей різної зайнятості (колгоспники, робітники тощо), місця

---

<sup>123</sup> Alan Ball, “State Children: Soviet Russia’s Besprizornye and the New Socialist Generation”, *The Russian Review* 52, no. 2 (1993): 228–31.

<sup>124</sup> David L. Hoffmann, “Was There a ‘Great Retreat’ from Soviet Socialism? Stalinist Culture Reconsidered”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 5, no. 4 (2004): 672; Тері Мартін, *Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізми в Радянському Союзі (1923–1939)* (Київ: Критика, 2013), 536–37.

<sup>125</sup> ДАКО, ф. 701, оп. 1, сп. 263, ар. 50.

<sup>126</sup> ДАКО, ф. 701, оп. 1, сп. 263, ар. 47.

<sup>127</sup> Hoffmann, “Was There a ‘Great Retreat’”, 656.

<sup>128</sup> Laurie Bernstein, “The Evolution of Soviet Adoption Law”, *Journal of Family History* 22 (1997): 212.

проживання (від індустріальних міст до невеликих сіл), соціального статусу (подружні пари, окремо чоловіки та жінки без дітей) та навіть віку.<sup>129</sup> Саме на них покладалась відповідальність “виховати гідну зміну”. Метафора, що тепер стосувалась не тільки радянських дітей, а й маленьких іспанців.

Це повертає нас до питання розподілу ролей. Чи цей елемент був завчасно продуманий партією як складова кампанії, чи дозволена ініціатива знизу, на яку з часом звертали все більшу увагу? Зважаючи на організовану появу, географічний ареал поширення та шаблонність звернень, що видає злиття ідей радянського патріотизму та солідарності з іспанським народом, я більш ніж переконана у партійній підпорядкованості. Однак чи була реальна можливість втілити цю пропозицію в життя? Практика виховання іспанських дітей в сім'ях не виникла в СРСР, а була поширеною в інших європейських країнах, що також приймали евакуйованих. У спробі розібратись, яким був механізм проведення подібних евакуацій, я вдаюся до компаративного аналізу ситуації у Франції та СРСР, з особливою увагою до УРСР, зважаючи на джерельний матеріал. Вибір країни зумовлений хронологічним перетином, період з осені 1936 р. до весни 1937 р. — час, коли сама ініціатива з адопцією виникає та (не)дає свої перші результати. А також інституційною подібністю, оскільки і в першому, і в другому випадку головним координаційним органом були профспілки. На додаток згадаю й те, що Франція стала транзитною точкою багатьох евакуацій, в тому числі для дітей, що потрапили до СРСР.

Міжнародні зв'язки Франції та СРСР в другій половині 1930-х багато в чому визначались змінами, що приніс VII Конгрес Комінтерну. Складність самої ідеї політичного об'єднання з лівими силами полягала в узгодженні зовнішньополітичних вимог, які ставив Радянський Союз, та локальних відповідей національних секцій на загрози фашизму. Один з найбільш показових прикладів цієї дилеми втілювався у Французькій комуністичній партії (ФКП). Ще в лютому 1934 р., коли відбулись перші об'єднані демонстрації робітництва, керівництво ФКП трималось осторонь цих радикальних змін. Втім вже до травня-червня Торез, очільник партії, схилився до підтримки Народного фронту.<sup>130</sup> Отримані в результаті переваги складно переоцінити: притік нових членів партії, об'єднання колись розрізнених профспілок (унітаріїв, здебільшого комуністів, та конфедератів), врешті, формування об'єднаного уряду з соціалістами під проводом Леона Блюма, внаслідок широкої коаліції лівих сил на виборах 1936 р. Щоправда, подібний успіх мав і свої недоліки. У нових соратників, мається на увазі лівих некомуністичних сил, були значні сумніви щодо щирості намірів ФКП та декларованого захисту демократичних свобод. Натомість московський центр все ще побоювався ідеологічних відхилень від інтернаціональних зобов'язань захищати інтереси СРСР.<sup>131</sup>

---

<sup>129</sup> Див. напр.: “В эти дни...”, *Правда*, 16 сентября 1936, 2; “Общегородской митинг женщин Киева”, *Правда*, 18 сентября 1936, 2; “Мы не оставим вас!”, *Известия*, 9 октября 1936, 1; “Победа будет за вами”, *Известия*, 21 октября 1936, 1; “Виховаємо гідну зміну”, *Комуніст*, 24 жовтня 1936, 2; “Ми завжди з вами”, *Комуніст*, 3 листопада 1936, 2.

<sup>130</sup> McDermott and Agnew, *The Comintern*, 123–125, 129.

<sup>131</sup> McDermott and Agnew, *The Comintern*, 136–139.

Ця непевність безпосередньо впливала на європейську кампанію солідарності з початком громадянської війни в Іспанії, зокрема і на питання евакуації іспанських дітей. У випадку Франції ініціатива йшла “знизу”, Карен Селія окреслює дві послідовні спроби формально невідомих організацій вивезти дітей на перетримку. Перша пропозиція у серпні 1936 р. належала Національній асоціації підтримки дітей (Association nationale du soutien de l'enfance, ANSE), що перебувала під впливом ФКП та французької секції МОДРу. Асоціація видається новоствореною, але відтік кадрів та її позиціонування вказує на спадкоємність з Міжнародною робітничою допомогою, яку зліквідували у 1935 році. Це орган пролетарської солідарності, заснований Виконавчим комітетом Комінтерну ще на початку 1920-х. Організація досить активно практикувала переміщення дітей політично переслідуваних у прийомні родини. Попри наявний досвід та кількомісячні зусилля делегації, отримати згоду так і не вдалося. Група представників республіканського уряду, з якою велись перемовини, поставила пріоритет на облаштування дітей в Іспанії.<sup>132</sup> Паралельно з цим радянські управлінці лише зважували можливі кроки в бік підтримки Республіки, тому про фактичну пропозицію евакуації навряд чи йшлося. Однак ми можемо припустити, що про неї знали, зважаючи на пряму долученість французької ініціативи до Комінтерну.

В листопаді 1936 року зароджується нова ініціатива, що була скоординованою дією вже трьох організацій: Загальної конфедерації праці (Confédération générale du travail, CGT), Французької ліги з прав людини та її іспанського аналога. Як переконує дослідниця, створення альтернативної мережі мало досить чітку мету – відійти від впливу ФКП. Як і для чого вони це робили? Через свої сателітні організації ФКП намагалась зберегти контроль над усім сектором солідарності з Іспанією. Це не тільки ставило під сумнів суб'єктність їхньої діяльності, а й “відрізало” потенціал пацифістських та некомуністичних лівих сил. Саме тому евакуацію іспанських дітей обрали презентувати як нейтральну гуманітарну ініціативу. При цьому офіційне позиціонування Загальної конфедерації праці, тобто відкрита підтримка народного фронту та самої республіканської Іспанії, не змінювалась.<sup>133</sup> Подібних політичних змагань в Радянському Союзі не мало б виникати. Всі “ключові гравці” у прийомі іспанських дітей у сім'ї, йдеться про секцію МОДРу та профспілки, були об'єднані під ідейним керівництвом партії. Це саме та вертикаль, якою Даніель Ковальські пояснює феномен масовості, тривалості та організованості підтримки іспанського народу.<sup>134</sup> Однак чи це справді було перевагою у випадку прийому іспанських дітей?

З доступних джерел ідею “перекинути” сиріт до Союзу вперше запропонував Дмитро Мануїльський, на той час секретар Виконавчого комітету Комінтерну. В листі до ЦК ВКП(б) від 22 листопада 1936 р. Мануїльський переконував, що, маючи згоду вищого керівництва, цілком реально зорганізувати евакуацію за посередництвом МОДРу. Це питання вже порушувала італійська секція Комінтерну після значних втрат однієї з інтербригад під Мадридом. Попри те, що детальнішої інформації про кількість дітей не наводиться, йшлося саме про адопцію: “Ми знаємо, що у нас

<sup>132</sup> Keren, “From international aid to state policy”, 135–36.

<sup>133</sup> Keren, “When the CGT Did Humanitarian Work”, sec. “Mobilizing the Pacifist and Non-communist Left at a Distance from the Conglomerate”.

<sup>134</sup> Kowalsky, “The Role of the CPUSSR in Directing the Solidarity Campaigns”, pars. 20–25.

знайдуться багато радянських сімей, які охоче візьмуть і собі на виховання цих сиріт”.<sup>135</sup> У публічних представленнях відповідальність за залучення батьків, що потенційно можуть взяти на виховання іспанську дитину, покладалась на ВЦРПС та підпорядковані їй республіканські відділи. Профспілки втілювали роль довіреного посередника між партією та робітництвом. Саме від їх імені вже кілька місяців в пресі презентували цю складову кампанії — звістки робітників, мітинги тощо. Однак поза кадрам громадська організація переживала не найкращі часи. Ще з кінця 1920-х радянські профспілки почали втрачати будь-які натяки на свою демократичність, перебудовуючись за зразком компартійних органів. Відчуваючи кризу руху, була проведена спроба реформи, але закінчилась вона невдало.<sup>136</sup>

За результатами перевірок першої половини 1936 р. у відділах Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС) були зафіксовані численні зловживання. Винуватців, “злочинну зграю авантюристів, шахраїв та морально занепалих людей”, знайшли досить швидко, тому вже в серпні постало питання оновлення президії,<sup>137</sup> що більше нагадувало чистки. Однак до ЦК КП(б)У все одно доходили свідчення, що управлінці в ВУРПС, як і в деяких обласних організаціях, намагаються поспіхом розпродати своє майно, розуміючи загрозу ліквідації.<sup>138</sup> Це атмосфера, в якій профспілки ввімкнулись у початок кампанії інтернаціональної солідарності з Іспанією. За потребою їх звичайно долучали і до збору коштів, і до скликання демонстрацій, і до інших активностей, але відповідальність за прийом іспанських дітей видається на порядок вищою.

В документах тема адопції іспанських дітей зринає лише в січні 1937 року. Керівні органи опинились затисненими між зверненнями радянських громадян, які досить швидко підхопили заклик, та відсутністю будь-яких вказівок з центру, що з цим робити. На жодне з трьох (включно з нагадуванням) прохань, чи то від ВУРПС, чи то від київської обласної ради відповіді з центру не надійшло.<sup>139</sup> В частині випадків могло йтись про пряму відмову. Вірхілію де Лос Льянос Мас, “дитина війни”, багато років опісля дізнався, що сім’я його російської дружини ще в 1937 році намагалась всиновити іспанську дитину, але їм відмовили. Батькам нібито сповістили, що, як тільки в Іспанії наступить мир, дітей мають повернути до своїх родин.<sup>140</sup> В цьому і полягає іронія, відгук знизу, що показує реальну залученість радянських громадян, все-таки існував, а реального плану реалізації на нього — ні. Хоча для мене залишається відкритим питання масовості: чи шаблонні звернення, що публікували в

---

<sup>135</sup> РГАСПИ, ф. 17, оп. 120, д. 266, л. 85.

<sup>136</sup> Петро Чернега, “Радянська профспілкова система в Україні у період Другої світової війни”, *Генеза*, no. 1 (2005): 66–67.

<sup>137</sup> Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 7, сп. 443, ар. 17–21.

<sup>138</sup> ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, сп. 6823, ар. 28–29.

<sup>139</sup> Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ), ф. 2605, оп. 4, сп. 838, ар. 2–4.

<sup>140</sup> Анна Фернандес-Эрес, ““Вива Испания!”: испанские дети в СССР в конце 30-х гг.”, Школа-конференция молодых ученых ИРИ РАН, <http://mkonf.iran.ru/papers.php?id=139>.

пресі, співставні кількісно з реальними намірами взяти на виховання іспанську дитину.

Це основна різниця у принципах роботи французьких та радянських профспілок. У Франції профспілки діяли як організатори, так і виконавці, розбудовуючи горизонтальну мережу зв'язків для прийому іспанських дітей. Перший час кампанія з евакуації ні французьким, ні іспанським урядом не регулювались на законодавчому рівні. Після перетину кордону всі зобов'язання, як і витрати, покладались на Приймальний комітет для іспанських дітей (Comité d'accueil aux enfants d'Espagne). Організація делегувала на місцеві осередки відповідальність за транзитні табори, набір прийомних батьків, контроль за умовами проживання тощо. Фінансувалась ж програма з коштів, зібраних французькими громадянами, чи то через "підписку", чи то індивідуальні пожертви. Безперечно, за час існування ініціативи виникали проблеми. До прикладу, Селія згадує про конфлікти, що виникали всередині самих профспілок — колишні комітети унітаріїв (комуністи) не мали преференції у забезпеченні, на відміну від конфедератів. Однак програма продовжувала функціонувати.<sup>141</sup> Подібної сталості не можна відшукати у випадку з радянськими профспілками. Партійна вертикаль, що в теорії мала б спрощувати організаційний процес, ставала на заваді відгуку "знизу".

Окрім інституційної слабкості, треба також зважати на загальну недовіру радянської влади до інституту сімейної опіки. Формально в СРСР було дозволене як всиновлення, так і патронат, тобто сімейна/колективна опіка над сиротою з виплатами від держави. Однак ці практики залишались маргінальними, оскільки на місцях не було сформовано єдиного механізму контролю. Це оберталось різними зловживаннями: використанням дітей як робочої сили на господарстві, бажання отримати дотації, щоб покращити своє матеріальне становище тощо.<sup>142</sup> Жодна комісія не могла дати гарантій, що оцінка мотивів прийомних батьків не зміниться за кілька років, якщо не місяців. Ця проблема особливо загострилась в ході терору кінця 1930-х. Так, до прикладу, Сурена Казар'янца, з якого почалась оповідь, в 1937 р. виключили з партії за "притуплення класової пильності", а ще через певний час — присудили п'ять років у виправних таборах. Хоча нещодавно він видався непоганим претендентом для виховання іспанської дитини. Це інша контекстуальна суперечність, що говорить не на користь пропозиції прийому дітей в радянських сім'ях. Втім ініціатива все ще продовжувала курсувати у публічному просторі, чи радянська влада справді була готова впровадити цей варіант прийому?

Пояснення, яке я можу запропонувати на основі доступних матеріалів, полягає в тому, що пропозиція з вихованням дітей у радянських родинах мала "фасадний" характер. Радянська влада не стільки думала про її реалізацію, скільки про її ідеологічний потенціал. Радянська пропозиція представлялась на рівних зі звістками про успішні евакуації іспанських дітей до європейських країн, будуть це сім'ї чи

---

<sup>141</sup> Keren, "When the CGT Did Humanitarian Work", sec. "Using trade union resources for the reception of Spanish children."

<sup>142</sup> Ю. Авдеев, В. Гавриленко, и А. Доильницын, "История развития патронатного воспитания в России", *Правовая политика и правовая жизнь*, no. 3 (2020): 128; Татьяна Смирнова, "Любимые дети советской республики": история патронирования детей в советской России. 1918–1930-е гг.", *Вестник РУДН. История России*, no. 2 (2007): 33–34.

дитячі будинки.<sup>143</sup> Подібне залучення посилювало єдність радянських громадян у підтримці Іспанії, а також ставало ще одним підтвердженням прогресивності СРСР. Окрім того, пропозиція виховання іспанців в сім'ях ніяк не заважала промотувати більш звичний варіант, йдеться про заснування спеціальних інтернатів. Так, на мітингу робітниць в Києві від 17 вересня, про який йшлося на початку, прозвучала колективна заява працівниць ОХМАТДИТу. Десять педіатрів не лише зголосились взяти на виховання іспанських дітей, а й запропонували організувати збір коштів на побудову зразкового дитбудинку за сприяння МОДРу.<sup>144</sup> Ідейні витоки такої ініціативи походять з ширшої традиції заснування дитбудинків для дітей політично переслідуваних, що практикували європейські секції МОДРу. Принцип полягав у тому, що батьки — члени комуністичних партій світу — ризикують собою заради спільного блага, тому організація готова забезпечити прихисток їхнім дітям.<sup>145</sup>

В СРСР вже функціонували подібні установи. З 1929 р. спершу у Васькіно, а згодом в Іваново (Івановська область, РРФСР), діяв інтернаціональний дитячий будинок імені Єлени Стасової. Серед вихованців у дитбудинку перебувала і донька Долорес Ібаррурі, лідерки ІКП. Одинадцятирічну Амайю разом зі старшим братом Рубеном евакуювали до Радянського Союзу ще в 1935 році.<sup>146</sup> І, що важливо, попит на подібну форму державної перетримки лише зростає. В грудні 1936 - січні 1937 р. по лінії Наркомату оборони СРСР велась комунікація щодо організації окремих дитячих будинків для іспанців. Климент Ворошилов, нарком, через своїх радників на місцях отримував запити іспанських військових щодо евакуації дітей до Радянського Союзу. Результатом цих листувань стало спеціальне звернення Ворошилова до Політбюро, де була озвучена потреба виділити інтернат в Москві під 80-100 іспанських дітей.<sup>147</sup> Щоправда, втілити цю ініціативу в життя було не так просто. Якщо лист Ворошилова надійшов 2 січня 1937 р., то вже 22 січня Політбюро ЦК ВКП(б) видало нову постанову, де поставило управлінців перед фактом: “Не заперечувати проти рішення іспанського уряду про повне припинення відправлення іспанських дітей за кордон”.<sup>148</sup>

Будь-які рішення радянської влади узалежнювались від останнього слова іспанського уряду: сама можливість евакуації, кількість дітей, маршрут експедицій, врешті, формат прийому. Невизначеність, з якою стикнувся і Радянський Союз, могла бути пов'язана зі зміною пріоритетів в республіканському уряді, що Карен Селія окреслює “націоналістичним поворотом”. Іспанські урядовці покладали на дітей неабияку відповідальність за порятунок та розбудову майбутньої демократичної

---

<sup>143</sup> “Прыбытие испанских детей во Францию”, *Известия*, 20 января 1937, 1; “Эвакуация гражданского населения из Бильбао”, *Известия*, 6 мая 1937, 1.

<sup>144</sup> ДАКО, ф. 701, оп. 1, сп. 263, ар. 64.

<sup>145</sup> Kurt Schilde, “Oppressed Today – the Winners of Tomorrow. The Ways and Works of International Red Aid: A Communist World Organisation in the Force Field between Governmental Oppression and Social Work for Political Prisoners”, in *Amid Social Contradictions: Towards a History of Social Work in Europe*, eds. Gisela Hauss and Dagmar Schulte (Opladen: Barbara Budrich Publishers, 2009), 171–72.

<sup>146</sup> Lisa A. Kirschenbaum, “Exile, Gender, and Communist Self-Fashioning: Dolores Ibárruri (La Pasionaria) in the Soviet Union”, *Slavic Review* 71, no. 3 (Fall 2012): 571.

<sup>147</sup> РГАСПИ, ф. 17, оп. 166, д. 568, л. 42.

<sup>148</sup> Елпатьевский, *Испанская эмиграция в СССР*, 52.

Іспанії. Евакуація за кордон була одним з варіантів, як цей “ресурс” можна вберегти від війни. Проте поширений варіант розміщення дітей в прийомних сім’ях автоматично провокував нову загрозу — денационалізацію дітей, тобто розмиття або ж втрату іспанської ідентичності. Щоб уникнути цього ризику, пропонувалась альтернатива у вигляді прийому дітей у родинх іспанських емігрантів, що не завжди вдавалось, або ж у “дитячих колоніях”.<sup>149</sup> Під дитячими колоніями маються на увазі місця колективного проживання сиріт з залученням іспанського персоналу. Спершу цю практику використовували в евакуації до більш безпечних зон на Піренейському півострові, а згодом пропагували як єдино бажаний варіант закордоном. Таким чином планувалось зберегти важливий зв’язок дітей з іспанською мовою та культурою, попри те, що вони були змушені виїхати з країни на певний час.

Основна відповідальність за роботу дитячих колоній покладалась на іспанське Міністерство освіти, управлінці мали забезпечити інструкції до роботи, як мінімум частину фінансування та контрольні перевірки. Ретроспективно це була не надто вдала стратегія, як мінімум через вищу вартість на утримання дитини, але французькій ініціативі примусово довелося на неї переналаштовуватись. Натомість у радянському випадку ідея з розміщенням дітей в сім’ях сама по собі почала відходити на другий план. Основна функція кампанії з адопції вже була виконана, ця пропозиція своєчасно показала ангажованість СРСР у справу евакуації. Натомість вже до травня-червня 1937 р. більш реалістична ідея з дитячими будинками, що ніколи не зникала з порядку денного, змогла синхронізувати з вимогами іспанських урядовців. Новий очільник іспанського міністерства освіти, промоутер “національного повороту”, комуніст Хесус Ернандес, “був переконаний, що дітям пощастило: вони не тільки змогли уникнути громадянської війни, а й здобути освіту в соціалістичній країні”.<sup>150</sup>

Заклик “виховати гідну зміну” не випадково проходив повз історіографічні дискусії. Короткотривала кампанія мала досить мало шансів на реалізацію, зважаючи на слабкість ключового відповідального органу — профспілок, а також загальну недовіру до інституту всиновлення. Проте якщо дивитись на цю пропозицію в контексті, то ми побачимо, що свою роль вона все-таки виконала. Ініціатива виховання іспанських дітей в сім’ях природно вписувалась у традиціоналістські тенденції сталінських 1930-х. Це дозволило використати мобілізаційну силу як для ідеологічного об’єднання радянських громадян в підтримці Іспанії, так і для легітимізації більш звичного варіанту облаштування дітей, йдеться про дитячі будинки. Саме цей формат прийому дуже вчасно адаптувався до вимог іспанської республіканської влади.

\*

У спогадах самих іспанських дітей питання (не)можливості виховання в сім’ях представляється дещо під іншим ракурсом. В розумінні Мануеля Арсе опинитись в радянській родині підвищувало загрозу асиміляції, натомість життя в дитбудинку

---

<sup>149</sup> Keren, “From international aid to state policy...”, 145.

<sup>150</sup> Verónica Sierra Blas, “Educating the communists of the future: notes on the educational life of the Spanish children evacuated to the USSR during the Spanish Civil War”, *Paedagogica Historica* 51, no. 4 (2015): 499.

означало можливість зберегти власну іспанську ідентичність.<sup>151</sup> А для Бланки Аргуеллес, яка потрапила до інтернату на станції “Правда”, це була змога вже дорослому віці репатріюватись в Іспанію, де на неї чекала частина родини. “Так, Сталін вбив багато тисяч людей. Так, це була велика помилка. Але для мене він молодець, особисто для мене. Тому що нас хотіли усиновити, а він сказав, що ні – ми рано чи пізно повинні повернутись до своєї країни, там у нас батьки. І він не допустив”.<sup>152</sup> Попри впевненість Аргуеллес, випадки адопції все-таки траплялись, але некоординовано й не на рівні кампанії солідарності. Дослідниця Вікторія Сіера-Блас говорить про те, що поза чотирма офіційними експедиціями були й неофіційні: “У їх складі були діти, які подорожували самостійно і яких після прибуття брали до себе радянські сім’ї”.<sup>153</sup> Більших деталей про це немає, але факти всиновлення підтверджують й радянські джерела.

До прикладу, Світлана Алілуєва, донька Йосифа Сталіна, пригадує, що в Москві у 1936 р. в багатьох сім’ях нібито усиновлювали іспанських дітей-сиріт. В одного хлопчика, що сидів поруч за партою, з’явився “іспанський братик”, що викликало заздрощі в однокласників. Контингент московської зразкової школи №25 явно відрізнявся від решти навчальних закладів, припускаю, що соціальний статус батьків також міг повпливати на доступ до такої можливості.<sup>154</sup> За умови адопції дітей іноземців юридична практика була схильна залишати за сиротами громадянство батьків.<sup>155</sup> Однак у випадку з дітьми війни такої “проблеми” могло і не бути. Якщо не було ніяких посвідчуючих документів, прийомні батьки могли діяти на свій розсуд. Показовою є історія Віктора Дувідова, майбутній радянський графік, який за збігом обставин опинився в Москві в липні 1936 р. На той час батька вже не було в живих, а мати, членкиня МОДРу, згодом повернулась до Іспанії, залишивши сина в дитбудинку. Хлопчика взяли на виховання Арон та Єлена Дувідови, присвоївши йому нове ім’я та прізвище.<sup>156</sup> Це, як і таємниця всиновлення, впливає на можливість простежити подібні випадки, а отже, щось висновувати про масовість явища.

З іспанцями, що потрапили в дитячі будинки, ситуація була дещо інша. Хаотична евакуація часто означала, що діти мали різnorідні документи, що посвідчували особу, зовсім їх втратили чи зберігали у неналежному стані. З метою кращого адміністрування на початках провадились спроби укласти загальні списки евакуйованих до Союзу. Саме на їхній основі іспанське посольство в особі Мареліно Паскуа готувалось видати спеціальні посвідчення з фотокартками для сиріт. Однак це

---

<sup>151</sup> “23 июня 1937 года — в Ленинградский морской порт на пароходе ‘Сантай’ прибыла первая группа испанских детей”, *Маленькие истории*, <https://little-histories.org/2017/06/23/23-ijunja-1937-goda-v-leningskij-morskoy-p/>.

<sup>152</sup> Бланка Аргуэллес Гутьеррес, *Дети войны*, <https://ninosdelaguerra.ru/blanca>.

<sup>153</sup> Sierra Blas, “Educating the communists of the future”, 501.

<sup>154</sup> Светлана Аллилуева, *Только один год* (Москва: Книга, 1990), 164.

<sup>155</sup> “Нужна четкость в законах о гражданстве”, *Известия*, 3 июля 1936, 3.

<sup>156</sup> “В Третьяковской галерее открылась выставка Виктора Дувидова”, *ArtInvestment.ru*, 24 декабря 2008, [https://artinvestment.ru/news/exhibitions/20081224\\_duvidov.html](https://artinvestment.ru/news/exhibitions/20081224_duvidov.html).

рішення, навіть за умови повної реалізації, було тимчасовим.<sup>157</sup> Вже з 1938 року в законодавстві СРСР з'являється категорія “особа без громадянства”, що застосовувалась до іноземців, які не можуть підтвердити іноземне підданство, але не мають і радянського. Більшість іспанських дітей потрапляли саме в це “юридичне лімбо” аж до досягнення 16-річного віку, після чого їх спонукали приймати радянське громадянство. Тут особливо доклалась ІКП, яка з падінням республіки розуміла, що повернення іспанських дітей на батьківщину дещо відкладеться в часі.<sup>158</sup>

## 2.2 “Неприпустима практика”: формування інституційного привілею іспанських дитбудинків

“Нема сил жити, якщо вдумуватись у все, що твориться довкола”.<sup>159</sup> Восени 1937 року до такого висновку у своєму щоденнику прийшла Любов Шапоріна, театральна кураторка та перекладачка. Рік за роком жінка спостерігала, як терор кінця 1930-х проходить по її найближчих знайомих з ленінградських культурних кіл. Серед переслідуваних опинилась і сім'я Старчакових, що жила по сусідству в Дитячому Селі (згодом Пушкін). Спершу було розстріляно Олександра Йосиповича, літератора та завідувача Ленінградського відділу редакції “Известий”, а вже згодом заарештовано і Євгенію Павлівну, як дружину “ворога народу”.<sup>160</sup> Про ці події Шапоріна дізналась з перших вуст. 29 жовтня 1937 року жінка, як зазвичай, поверталась з роботи, але несподівано застала вдома Ірину Вольберг, старшу доньку Старчакової від першого шлюбу. Під час короткого прощання в школі матір, розуміючи невідворотність вироку, порадила дівчинці шукати прихистку саме у Любові Василівни, як близької подруги родини. Однак Ірина не полишила справу просто так, а дістала пропуск до прокурора, на прізвище Шпігель, шукаючи пояснень.

Розмова, яка склалась між ними, заслуговує повної цитати: “‘Як же ми будемо жити без мами?’ Шпігель відповів їй: ‘А як же живуть іспанські діти? Звинувачення й арешт справедливі, нехай вона їде до бабусі в Москву; можливо, бабуса й сестричок забере. Ми почекаємо п'ять днів; якщо ти їх не влаштуєш, ми і про них подумаємо’”.<sup>161</sup> Це порівняння не можна назвати справедливим. Прокурор вказав на сам факт, що діти залишились без опіки, але оминув обставини, за яких це відбулось. Допоки батьків осиротілих іспанців глорифікували як борців проти фашизму, інших звинувачували у його пособництві, що не могло не вплинути на подальшу долю дітей в сиротинцях. Однак на цьому етапі прокурор Шпігель, можливо, й не мислив такими категоріями. Так, відбулись перші масові евакуації, іспанські діти відновлювались в

---

<sup>157</sup> Елпатьевский, *Испанская эмиграция в СССР*, 62–63.

<sup>158</sup> Артем Арутюнов, “Испанские эмигранты и институт гражданства в СССР (вторая половина 1930-х – начало 1940-х гг.)”, *Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история*, no. 2 (2017): 133, 135.

<sup>159</sup> Любовь Шапорина, *Дневник*, подг. В. Ф. Петровой и В. Н. Сажина (Москва: Новое литературное обозрение, 2011) 1:215.

<sup>160</sup> Евгения Старчакова (урожд. Вельмонт), “Мартиролог”, *Томский мемориальный музей “Следственная тюрьма НКВД”*, <https://nkvd.tomsk.ru/researches/passional/starchakova-urozhd-velmont-evgeniya-pavlovna/>

<sup>161</sup> Шапорина, *Дневник*, 216.

санаторіях, але вони ще не були повноцінно інтегровані у радянську систему опіки. Осінь-зима 1937 і фактично весь 1938 рік стали визначальними у питанні інституціоналізації.

Це не тільки про принципи функціонування інтернатів, а й про видиму різницю у ставленні до новоприбулих іспанців та пересічної радянської сироти, буде це безпритульний чи дитина репресованих. Радянська система опіки була хронічно перевантажена, і якихось радикальних змін на найближчий час не передбачалось. Управлінці мали докласти зусиль, щоб іспанські інтернати з'явилися на мапі УРСР, а тим паче отримали все необхідне забезпечення. У цьому підрозділі я сконцентруюсь саме на адміністративній складовій питання: пошук приміщень, їх облаштування та фінансування. Це дозволить побачити сильні та слабкі сторони пропонованого привілею, а також розібратись в механізмах, які мали б ці інституційні переваги підтримувати надалі як в контексті республіки, так і в комунікації з центром.

Вживаючи означення “перевантажена система опіки”, я не маю на меті гіперболізувати. Це про дуже конкретні політики радянської влади, що визначили становище дитячих будинків в 1930-х. Проголошена “перемога соціалізму”, яка мала б зліквідувати причини дитячої безпритульності, насправді доклалась до появи нової хвилі сиріт. Перше різке зростання кількості вихованців дитбудинків стало акумульованим наслідком першої п'ятирічки, що досить наочно демонструє статистика по РРФСР.<sup>162</sup> Доля батьків осиротілих різнилась, вони могли бути “розкуркулені, депортовані, арештовані за шкідництво, могли загинути через небезпечні умови праці або ж бути замореними голодом в 1932-33 рр.”<sup>163</sup> Пояснити таку динаміку, не вдаючись до критики кампанії, було неможливо. А виправдання на зразок тяглості безпритульності з часу імперської Росії чи громадянської війни вже давно вичерпали себе. Тому поспішні спроби прибрати дітей з вулиць або уникали у публічних дискусіях, або ж презентували як останній крок до подолання проблеми.<sup>164</sup>

У 1935 році набув чинності новий декрет, який фактично криміналізував безпритульність як явище. Це передбачало покладення відповідальності на батьків чи опікунів за недогляд, а також на міські та сільські ради за несвоєчасний розподіл дітей поміж сиротинцями. Інституційна реорганізація також зміцнила вплив НКВС. Ніхто не чекав, поки Ірина Вольберг знайде контакт із бабусею, щоб забрати менших сестер в Москву. Двоє дітей Старчакової, Маріанну та Галину, в той же вечір забрали в дитячий розподільник НКВС у Ленінграді, де вони пробули близько доби. Шапоріна добре знала це місце, оскільки кілька разів ставила там спектаклі, слухаючи розповіді педагогів про знедолених дітей. Після реєстрації та санітарної обробки мав би відбутись сам розподіл, але процес зазвичай затягувався в часі. Сироти могли

---

<sup>162</sup> Andrew B. Stone, “Growing Up Soviet? The Orphans of Stalin’s Revolution and Understanding the Soviet Self” (PhD diss., University of Washington, 2012), 47–48. “In 1928–29, the Russian Republic (RSFSR) housed 129,344 children in various children’s institutions, according to data from the Children’s Commission. As of 1931, this figure had fallen slightly to 105,561. By 1932–33, however, the number of children housed in Soviet children’s institutions in the RSFSR was 241,744. From this peak, the number of orphaned children in the RSFSR’s children’s homes was still 201,591 in 1934 and had risen again to 233,500 by 1936.”

<sup>163</sup> Stone, “Growing Up Soviet?” 35.

<sup>164</sup> Stone, “Growing Up Soviet?” 39–40.

проводити у приймальні тижні, якщо не місяці, без належного догляду. Якщо ж місце все-таки знаходили, дітей розподіляли між такими інституціями: Наркомат соціального забезпечення відповідав за дитбудинки для дітей з інвалідністю; Наркомат охорони здоров'я — за дітей до 3-х років та хворобливих сиріт, що потребували тривалого лікування; Наркомат освіти відповідав за облаштування “нормальних дітей”, натомість ізолятори та трудові колонії були у розпорядженні НКВС.<sup>165</sup>

Така розгалужена система мала б збалансувати навантаження, але відсутність узгодженої взаємодії між міністерствами лише ускладнювала ситуацію. Основні суперечності виникали між Наркоматом освіти та відділами НКВС. Це, зокрема, пов'язано і з категорією дітей репресованих, чий статус не був однозначно визначений юридично. Кожен з випадків потребував детальнішого розгляду залежно від змісту “злочину” батьків, віку, наявності родичів тощо.<sup>166</sup> Однак нові постанови від 15 серпня 1937 року та 20 травня 1938 року просто не залишали часу для цього, зважаючи на нескінченний потік новоприбулих дітей репресованих.<sup>167</sup> Дітям Старчакової до певної міри пощастило: на Ірину змогли залишити батьківське майно, натомість молодших сестер взяла до себе на виховання Любов Василівна, хоч ніякими родинними зв'язками вони не були пов'язані. Якби не допомога з боку Шапоріної, сестер би вислали, оскільки діти репресованих не могли знаходитись в межах великих міст, таких як Ленінград. На відміну від іспанських дітей, яким виділили цілих два дитбудинки №10 та №11 в межах Дитячого Села.

Цей огляд не претендує на вичерпність, але закладає загальну рамку обставин, у яких Радянський Союз погодився прийняти іспанських дітей до дитбудинків. Якщо ми говоримо про УРСР, станом на 1938 рік загальна кількість сиріт в інтернатах Наркомату освіти перевищувала доступний ліміт на 940 місць. Ситуація не видається аж надто критичною, але навіть з нею необхідно було давати раду на рівні мережі. Тут з'являється практика, що в одній зі справ набула дещо комічної назви “перегрупування дітей”.<sup>168</sup> В дитбудинку існував свій природний рух за календарний рік, який складався з обрахунку прибулих та вибулих вихованців. До останньої категорії в офіційній статистиці зараховували лише дітей, що подались у навчальні заклади, на виробництво, до рідних чи на патронат. Незручні факти втеч дітей, нещасні випадки чи щось подібне намагались оминати. Проте основною графою в аналізі залишалось переведення вихованців до інших дитбудинків, що складає близько 46% від загальної

---

<sup>165</sup> Catriona Kelly, *Children's World: Growing Up in Russia, 1890–1991* (New Haven: Yale University Press, 2007), 221–22.

<sup>166</sup> Kelly, *Children's World*, 237.

<sup>167</sup> Андрей Славко, “Государство и беспризорность в 1930-е годы: система функционирования детских домов”, *Вестник СамГУ*, no. 67 (2009): 25–26.

<sup>168</sup> ДАКО, ф. 151, оп. 1, сп. 161, ар. 49зв.

кількості вибулих.<sup>169</sup> Тобто діти залишались в системі, керівники дитбудинків лише створювали уявний простір, перерозподіляючи їх на вільні місця залежно від віку дитини, типу закладу, географії. Так система продовжувала функціонувати, не колапсуючи.

Як не дивно, цей метод пропонувалось застосувати й для прийому іспанських сиріт. 16 вересня 1937 року набула чинності нова постанова Союзної Ради народних комісарів (РНК), що мала стати керівництвом з прийому та обслуговування іспанців. Окрім розподілу зобов'язань між республіканськими Наркоматами освіти та охорони здоров'я, в документі надавались адресні вказівки щодо підготовки приміщень під дитбудинки. Серед бажаних локацій зазначені санаторії, будинки відпочинку та функціонуючі інтернати під управлінням відділів освіти. "...Раді народних комісарів УРСР, Московському обласному виконавчому комітету, Ленінградському обласному виконавчому комітету та ВЦРПС, — було доручено, — *в п'ятиденний термін звільнити вказані у пунктах 3 та 4 приміщення, а контингент, що знаходиться в них, розмістити по інших відповідних установах свого відомства...*(курсив — Н.Д.)".<sup>170</sup> Зважаючи на обмежений термін та велику кількість переведень, план виглядає нереалістичним до виконання. Можливо, тому Раднарком УРСР не поспішав публікувати відповідник постанови.

За два тижні було змінено фактично всі пропоновані місця під дитячі будинки, ігноруючи вказівки з центру. За просування цього рішення варто віддати належне Наркомату освіти УРСР. Інституція дуже бережливо ставилась до своїх фондів, враховуючи перевантаження, тому шукала альтернативних варіантів розміщення. (Не)успішність домовленостей в багатьох випадках залежала від тону комунікації, наскільки управлінці могли донести "політичне значення" прибулих. До прикладу, при організації київського осередку цей аргумент спрацював більш ніж добре. За постановою Союзної РНК, під дитбудинки мали виділити приміщення міського інтернату в Бучі. Натомість Президія київської міської ради ще з початку вересня намагалась забрати під потреби іспанців дачні комплекси в заміському Святошино. За попередньою інформацією, будинки тривалий час пустували, тобто не було потреби когось переселяти, та й сама місцина була дуже живописною. В. Богопольська, лікарка, що згодом працюватиме у дитбудинку, згадує, що дачі розташовувались в саду недалеко від озера, а до самої території прилягала ділянка соснового лісу.<sup>171</sup>

---

<sup>169</sup> Це річна звітність лише за однією владною гілкою, що відповідала за утримання сиріт, тому дані не є репрезентативними для всієї системи опіки. До того ж виникають запитання щодо надійності зібраних матеріалів, управлінці відділів освіти на місцях могли видозмінювати показники, підпасовуючи під потрібну статистику. Це може пояснити, чому у вибірці областей, в яких перебували іспанські діти, картинка майже ідилічна: в Харківській області диспропорції немає взагалі, в Одеській та Київській є незначні відхилення за категоріями інтернатів для дітей з різними формами інвалідності. Вибивається лише Миколаївська область, по обліку дитбудинків загального типу помічаємо перевищення ліміту на цілих 411 місць.

ЦДАВО, ф. 318, оп. 1, сп. 1303, ар. 1–13зв., ар. 36–36зв. (Харківська обл.); ар. 21 (Одеська обл.); ар. 18–18зв. (Київська обл.); ар. 26–26зв. (Миколаївська обл.)

<sup>170</sup> Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-5446, оп. 1в, д. 495, л. 67.

<sup>171</sup> "Memòries dels treballadors... a la casa nº 13 de Kiev", ANC1-555-T-254, 3.

Після затвердження постанови до міської ради надійшов обурливий лист такого собі Каплана. Це був начальник санітарної служби Київського військового округу (далі — КВО), що представляв інтереси залоги. Службовець переконував, що влітку 1937 р. ці дачні будинки були передані командному складу під санаторій. Відповідно, рішення міської ради залога “опротестовує, як таке, що неправильно розриває договір, тим більше без участі й відома представника Штабу КВО”.<sup>172</sup> Конфлікт інтересів довелося вирішувати за втручання Раднаркому УРСР. Лише за додатковим зверненням, КВО погодився розірвати договір достроково та передати дачі на облік міського управління народної освіти разом з наявним майном. Основна умова полягала в тому, щоб їм найближчим часом підшукали інше приміщення під санаторій.<sup>173</sup> У підсумку, іспанським дітям була виділена територія у майже 5 га. Міська рада щедро надала у користування власні дачі по вулиці Південній, домовилась із залогою про частину приміщень та, врешті, залишила недоторканим дитбудинок в Бучі, який від початку пропонувала Союзна РНК.

Навіть у вимушених обставинах управлінці змогли забезпечити високий рівень прийому. Однак це був столичний осередок, наближеність до виконавчої влади дозволяла швидше розв’язувати подібні питання. Це відрізняє принцип розташування дитбудинків в РРФСР та УРСР. У Росії переважна більшість інтернатів концентрувалась у двох областях — Московській та Ленінградській, при цьому молодших іспанців поселяли у заміських просторах, таких як Пушкін чи Обнінськ.<sup>174</sup> В Україні ж географія була помітно ширша, серед міст, окрім Києва, обрали Харків, Одесу та Херсон. Це могло ускладнювати комунікацію та ситуативні перевірки на місцях. Так, Льовшина, заступника наркома освіти, серйозно схвилювало санітарне становище в Херсоні. У місті вже тривалий час фіксували спалахи малярії та інших інфекційних захворювань, проте до нього ці звістки дійшли лише наприкінці 1937 року. Тобто діти вже кілька місяців мешкали в таких умовах. Місцеві відділи охорони здоров’я намагались звернути увагу на цю небезпеку, в той час, як Наркомат охорони здоров’я цю інформацію нібито ігнорував від самого початку.<sup>175</sup>

В архівних документах Наркомат охорони здоров’я (НКОЗ) постає ледве не основним антагоністом Наркомату освіти у питанні облаштування іспанських дитбудинків. Два інститути послуговувались однією й тією ж логікою у спробі зберегти й так обмежені ресурси, а також уникнути незручних “переміщень контингенту”. На цьому тлі й виникали конфлікти. За першою постановою Союзної РНК під потреби дітей пропонувалось виділити санаторій партактиву в Лещинівці, Харківська область. Проте НКОЗ, щоб зберегти за собою це приміщення, запропонував Херсонський інститут фізичних методів лікування та санаторій для невротиків Українського курортного управління (Укркурупр). Відповідна постанова набула чинності в листопаді 1937 року за підписом заступника Резніка.<sup>176</sup> Дізнавшись

<sup>172</sup> Державний архів міста Києва (ДАК), ф. 1, оп. 1, сп. 9845, ар. 4.

<sup>173</sup> ДАК, ф. 1, оп. 1, сп. 9846, ар. 1.

<sup>174</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 42.

<sup>175</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 24.

<sup>176</sup> ЦДАВО, ф. 342, оп. 14, сп. 271, ар. 113–113зв.

про спалахи малярії в Херсоні, вже згаданий заступник наркома освіти, Льовшин, використав цей факт, щоб дорікнути Наркомату охорони здоров'я за недогляд.

Навряд чи йшлося про свідому спробу поставити іспанських дітей в загрозливе становище. Управлінці лише проявляли обачність у використанні наявних санаторних фондів. Якщо в пресі, зокрема виданні “Комуніст”, можна зустріти безліч звісток про перемоги другої та третьої п'ятирічок: будівництво нових санаторіїв, збільшення пропускної здатності, покращення медичного устаткування тощо.<sup>177</sup> То, зі слів самого управління, “за останні 5 років фонд курортних ліжок на Україні майже не збільшувався, і, навіть, в деякій мірі зменшувався...”,<sup>178</sup> попри чимраз більші потреби. Але заступник Льовшин стояв на своєму, запропонувавши переведення близько 100 іспанських дітей на іншу локацію. Серед альтернатив дитбудинків очікувано не було. Льовшин згадав лише за одеський санаторій “Комісії співдії вченим” в розпорядженні НКОЗ. Це обґрунтовувалось як сприятливим кліматом, так і можливістю кращої комплектації персоналом.<sup>179</sup>

Ще важливо звернути увагу на інший момент, вся адміністративна комунікація ведеться між заступниками, а не наркомами. Це наслідок чергової хвилі репресій. Влітку 1937 року до київської тюрми етапували Соломона Канторовича, наркома охорони здоров'я УРСР, який невдало перевівся на тотожну всесоюзну посаду. А вже восени того ж року було заарештовано наркома освіти Володимира Затонського.<sup>180</sup> Це також могло впливати на якість та швидкість вирішення питань облаштування іспанських дітей. В той самий час відсутність наркомів не надто вплинула на ангажованість Союзного РНК у республіканські справи. Місцеві управлінці проявляли повну суб'єктність, а їх рішення напряму впливали на позиціювання дитбудинків. З доступного джерельного матеріалу, лише випадок з херсонським осередком вимагав дещо прискіпливішої уваги з центру, зважаючи на пряму загрозу здоров'ю вихованців. Щоб оцінити ситуацію з поширенням інфекційних захворювань, на місце виїхала спеціальна комісія з представником Наркомату здоров'я СРСР. Однак небезпеки зрештою не було підтверджено, тому дитбудинки так і залишилися на вулиці 1-го Травня у місті Херсон.<sup>181</sup>

Децентралізованість рішень у питанні облаштування іспанських дітей в УРСР часом взагалі спускалась до нижчого рівня виконавчих органів влади. Тому ми бачимо конфліктні ситуації не лише по лінії наркоматів та їх заступників, а й обласних та міських управлінь. З цієї перспективи дуже показовим є випадок зі Скадовським

---

<sup>177</sup> До прикладу, див.: “Український Артек”, *Комуніст*, 3 квітня 1937, 4; “Курортний сезон в Одесі”, *Комуніст*, 3 квітня 1937, 4; “Одеські курорти у третій п'ятирічці”, *Комуніст*, 28 червня 1937, 4; “Санаторії України в 1938 р.”, *Комуніст*, 5 лютого 1938, 4; “58 тис. дітей у санаторіях і піонерських таборах”, *Комуніст*, 8 лютого 1938, 4.

<sup>178</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 13.

<sup>179</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 24–25.

<sup>180</sup> О. Ціборовський, “Канторович Соломон Ілліч”, в *Енциклопедія Сучасної України*, голов. ред. І. М. Дзюба та ін. (Київ, 2012), <https://esu.com.ua/article-9355>; Г. Єфименко, “Затонський Володимир Петрович”, в *Енциклопедія Сучасної України*, голов. ред. І. М. Дзюба та ін. (Київ, 2010), <https://esu.com.ua/article-15727>

<sup>181</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 23; ЦДАВО, ф. 2, оп. 7, сп. 6, ар. 65.

дитячим курортом. Виявилось, що Миколаївський обласний організаційний комітет без будь-яких погоджень вилучив санаторій з фонду. НКОЗ довго намагався розібратись, під які-такі потреби забрали приміщення. За первинною інформацією, там перебували діти репресованих батьків, яких спеціальним указом вимагали виселити. Однак згодом виявилось, що санаторій передали під потреби іспанців.<sup>182</sup> Хоч про причину такого рішення не йдеться, ми можемо припустити, що це був запасний варіант перетримки дітей з херсонського осередку, якраз через спалах інфекційних захворювань на початку 1938 року. НКОЗ в будь-якому з випадків така самочинність не сподобалась. Звертаючись до Раднаркому та ЦК КП(б)У, заступник наркома поспішив нагадати, що під потреби іспанців в них вже забрали одеську “Аркадію” та херсонський санаторій з загальною пропускнуою здатністю до 5 тисяч осіб. Тому Резнік, як і начальник курортного управління, “вважає за неприпустиму практику використання для розміщення здорових іспанських дітей санаторного фонду”.<sup>183</sup>

На цьому етапі ми вже бачимо, що іспанські діти починають поступово інтегруватися у радянську систему опіки. Передавши відповідальність за п’ять дитбудинків українській республіканській владі, союзний центр не надто втручався в організаційний процес. Тому місцеві управлінці самостійно визначали, де проходить розподіл їх зон відповідальності, а також “місткість привілею”. Загалом кажучи, які ресурси вони мають в наявності та чи готові вони їх віддати на користь іспанців, знехтувавши інтересами інших радянських громадян. У випадку з київським осередком домовленості обернулись найкращим чином, під потреби іспанців виділили значну територію заміських дач на Святошино, попри труднощі в комунікації з Київським військовим округом. Натомість кейс херсонського осередку більш наочно демонструє конфлікти з приводу належного рівня організації, що виникали на різних рівнях взаємодії. Втім динаміка цих адміністративних рішень залишалась за кадром, важливим був результат, іспанські дитбудинки все-таки облаштували.

Всі п’ять інтернатів були сформовані за принципом дитячого містечка, де під кожному з потреб було власне приміщення чи ділянка: спальні корпуси, їдальня, медпункт, майстерні, дитячий клуб та майданчики для активного відпочинку. І, що важливо, у пішій доступності один від одного. Анонімний ескіз осередку на Святошино, знайдений Луїсом Престамо в архіві Саламанки,<sup>184</sup> дозволяє краще уявити, як це виглядало на практиці. В моменті виникає враження певної надмірності, але як такого “виходу” за законодавчі вимоги до організації дитбудинків немає. Особливість ставлення видає лише розуміння того, що звичайні інтернати не могли претендувати на такий розмах простору. Директор іспанського дитбудинку, А. Сокульський, що у свій час завідував районним відділом народної освіти, як і решта місцевих працівників, скоріш за все, це розуміли. До порівняння, за офіційною статистикою, по Київській області у 1938 р. на дитину припадало 9 м<sup>2</sup> з розрахунку

---

<sup>182</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 15.

<sup>183</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 13.

<sup>184</sup> “Dibujo de la Casa de Kíev localizado por Luis F. Préstamo en el Archivo de Salamanca”, *Niños de Rusia*, <https://www.ninosderusia.org/project/las-casas-de-ninos/>.

загальної площі приміщень.<sup>185</sup> Однак ці дані не можна вважати репрезентативними. Матеріали перевірок за той самий рік наголошують на критичному бракові місця в дитбудинках, особливо жилих корпусів, в багатьох закладах діти спали по двоє.<sup>186</sup> Це унаочнює різницю між зусиллями, що докладали для організації іспанських та звичайних радянських дитбудинків.

Для забезпечення простору дитбудинків також необхідно було продумати мережі постачання. Відповідно до постанови, що регулювала функціонування радянських дитбудинків, всі інтернати “особливо в сільських місцевостях і в невеликих містах, забезпечуються земельними ділянками для оброблення їх самими вихованцями [...], і для розвитку тваринництва”.<sup>187</sup> Це правило більшою мірою не стосувалось іспанських дитбудинків. Респондент Гарвардського проєкту згадує, що одного разу поїхав рибалити недалеко від Москви. Несподівано для себе, чоловік застав місцевих селян “у повному розпачі, оскільки їхню худобу щодня винищували. Особливо курей, що бігали селами. Новий дитячий будинок для іспанських дітей у цьому регіоні унеможлилював планове ведення сільського господарства”.<sup>188</sup> Далі ж йшлося про Рубена — сина Долорес Ібаррурі, діячки ІКП. Хлопець нібито був одним з найбільших бешкетників серед них, провокуючи неспокій серед мешканців околиці.

Це свідчення не можна назвати повною мірою достовірним,<sup>189</sup> проте спогад вдало підхоплює дві речі: те, що іспанські інтернати “поглинають” ресурси з навколишніх територій; і те, що діти зображаються як недисципліновані, які не несуть відповідальності за вчинене. Це поєднання доступності ресурсів та їх неналежного використання докладались до уявлення про привілей іспанців як групи.

Республіканська преса за нагоди також наголошувала на забезпеченості дитбудинків. Ось так, до прикладу, описують інтер’єр святошинських дач, які пощастило відвідати учням однієї з київських шкіл: “У прекрасному, комфортабельно облаштованому будинку мешкають іспанські хлопці. М’які, зручні меблі, на підлозі килими, усюди відчувається турбота та любов”.<sup>190</sup> Щоб дачні чи санаторні приміщення справді так виглядали, необхідно було провести ремонтні роботи та закупити необхідні речі до приїзду дітей. Хоча відповідальність за устаткування покладалась на місцеві органи управління, фінансування повністю залежало від дотацій з центру. ВЦРПС були головним розпорядником пожертв, зібраних з радянських громадян в ході кампанії інтернаціональної солідарності. Розподіл коштів

---

<sup>185</sup> ЦДАВО, ф. 318, оп. 1, сп. 1303, ар. 18–18зв.

<sup>186</sup> ДАКО, ф. 151, оп. 1, сп. 161, ар. 48–48зв.

<sup>187</sup> “Про дитячий будинок для нормальних дітей шкільного віку”, в *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1936 рік*, т. 1 (Київ: Вид. ВУЦВК “Радянське будівництво і право”, 1936), 108, <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000683>.

<sup>188</sup> HPSSS, Friedrich-Fainsod preliminary interviews, Friedrich #55, Male, 8.

<sup>189</sup> Рубен Ібаррурі скоріш за все, не міг бути у дитячому будинку для іспанських дітей. По приїзді в СРСР у 1935 р. їх з сестрою розлучили: Амайю відправили в Інтердом (а згодом перевели до дитбудинку по вул. Пироговській в Москві), натомість хлопець відразу поїхав на навчання в Москву. А з початком громадянської війни і взагалі повернувся на кілька років в Іспанію. Звернення до постаті Рубена в усному інтерв’ю могло служити таким собі узагальненим образом іспанських дітей.

<sup>190</sup> “В гостях у испанских детей”, *Советская Украина*, 27 марта 1938, 4.

передбачав тривалу бюрократичну процедуру розподілу. Щоб гроші профспілок дійшли до п'яти дитбудинків в УРСР, Наркомат освіти мав узгодити місцеві кошториси, передати їх на затвердження до Наркомату фінансів СРСР та, врешті, до самого ВЦРПС. За умови внесення правок процес повторювався від самого початку.

Рівень самого забезпечення очікувано різнився зі звичайними радянськими дитбудинками. Втім історіографічні версії не можна звести до єдиного середнього значення. Зазвичай це дуже символічні підрахунки, що використовуються як “мірило привілейованості”. На основі джерельного матеріалу, з яким працює Іммакулада Лімонеро,<sup>191</sup> ми можемо говорити про різницю у 2-3 рази на користь іспанських дітей. Проте якщо проводити порівняння за конкретними статтями витрат, от як харчування, різниця видаватиметься ще більшою.<sup>192</sup> Мені, напевно, не імпонує жоден з підходів, оскільки при подібних узагальненнях не звертають уваги на часову рамку, “логістику”, тобто як гроші потрапляли на місця, та врешті сам факт їх (не)належного використання. До того ж серед самих іспанських дитбудинків формувалась власна непроговорена ієрархія. Це не дозволяє на рівних порівнювати перший московський інтернат, де перебували діти іспанської військово-політичної еліти, та той же київський дитбудинок.

Специфіку взаємодії українських республіканських інститутів та ВЦРПС може краще розкрити збережене листування щодо фінансування дитбудинків за перше півріччя 1938 року. Від імені Раднаркому УРСР виступив перший заступник Яків Тягнибіда, що взявся до виконання своїх обов'язків лише у листопаді 1937 р. Це важливе нагадування про плинність кадрів, бо вже незабаром він потрапить під кампанію репресій. Перша заувага Тягнибіди полягала в тому, що центр не затверджує вчасно фінансові плани. Це безпосередньо впливало на рівень забезпечення: “Наркомат освіти України отримує гроші на утримання дітей у вигляді авансів і те не регулярно, внаслідок чого фінансування дитбудинків знаходиться у скрутному становищі”.<sup>193</sup> Відповідні скарги надходили й від місцевих відділів освіти. Навряд чи ситуація була аж такою критичною, радянська система опіки фінансувалась за значно меншими дотаціями, в чому тоді полягав конфлікт?

Кожна зі сторін розуміла, що іспанські дитбудинки претендують на вищий рівень забезпечення, проте самого лише виділення коштів було замало — вимагався належний контроль за їх розподілом. ВЦРПС не була задоволена якістю проведеної роботи. За 1937 рік була виплачена сума ~ 2 млн 370 тисяч рублів, а за перший квартал 1938 року ~ 890 тис., проте як такої звітності профспілки не отримали. Документи були або неповними, або просто не сходились за обрахунками.<sup>194</sup> Це не тільки поставило логічне запитання, де “затримується” частина коштів, а й спровокувало недовіру до місцевих управлінців. У спробі виправдатись від звинувачень, останні зазначили, що інтернати не мають поняття “кому, коли і по якій

---

<sup>191</sup> Limonero, *Dos patrias, tres mil destinos*, 53–54.

<sup>192</sup> Lewis Siegelbaum and Andrei Sokolov, *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents* (New Haven: Yale University Press, 2004), 397.

<sup>193</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 27.

<sup>194</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 42.

формі” представляти звітність.<sup>195</sup> Ця ситуація, однак, не означає, що відповідальні органи в УРСР зовсім не займались дитбудинками.

Радянські управлінці намагалися покращити умови життя іспанських вихованців, як ми побачили на прикладі з облаштування дитбудинків. В умовах обмежених ресурсів навіть практикувались позики з місцевих бюджетів для покриття потреб іспанців, про що прямо пише Тягнибіда, очікуючи на відшкодування. Проте в Києві так само бракувало розуміння, що відбувається в адміністраціях інтернатів та міських та обласних структурах, що за них відповідали. Це провокувало хаос та небажання брати відповідальність за чужі помилки. В результаті, профспілки ще раз закликали РНК УРСР перевірити діяльність Наркомату освіти для встановлення контролю за розпорядженням коштів, проте належного відгуку на цю вимогу не було. Тому влітку 1938 року ситуація повторилась. Тепер вже не Яків Тягнибіда, якого на початку червня заарештують, а керуючий справами Раднаркому звертався з дорученнями терміново перевірити діяльність іспанських дитбудинків.<sup>196</sup>

Цей випадок можна зарахувати до чергового прояву недбальства з боку управлінців, і це матиме сенс. Чим довше іспанські дитбудинки знаходились в цьому контексті, тим більше “хвороб” радянських інститутів вони переймали. Анна Фернандес-Ерес, на основі матеріалів з російських архівів, надає загальну характеристику проблем, які зустрічались від дитбудинку до дитбудинку. Зауваги комісій по УРСР дуже широкі, але частина з них напряду стосується рівня забезпечення: погане освітлення у приміщенні школі в Одесі, неякісне харчування в інтернатах Києва, брак одягу та взуття в Херсоні...<sup>197</sup> Не краща ситуація була і в дитбудинках по РРФСР. Однак тут постає питання відкритості самих дитбудинків до перевірок та (не)бажання адміністрації запобігти подібним зловживанням.

У тому ж 1938 році по всіх регіонах УРСР Центральна комісія з поліпшення життя дітей проводила перевірки дитячих закладів. Це республіканська організація, заснована у 1936 р. при ЦВК УРСР, зважаючи на критичну ситуацію в радянській системі опіки. На комісію та її обласні осередки покладалась відповідальність з перевірки установ та надання їм допомоги, що виглядає досить продуктивною ініціативою. Конкретно на Київщині планували оглянути 103 дитбудинки, серед яких був й іспанський осередок по вул. Південній на Святошино. Але, за дивним збігом обставин, це був єдиний інтернат, який не перевірили “через незалежні від Облдиткомісії причини”.<sup>198</sup> Мені невідомо, за чийм саме розпорядженням дитбудинки не допустили до перевірки, однак ця тенденція перетворювалась на щось узвичаєне. У московських звітах відзначалось, що “працівники апарату Наркомату освіти України не тільки не брали участі й не допомагали в обстеженні дитячих будинків представниками ВЦРПС та ЦК Союзу, але й зустріли їх вкрай недружно, назвавши їх перевірки ‘партизанськими’”.<sup>199</sup>

<sup>195</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 44–45.

<sup>196</sup> ЦДАВО, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 47.

<sup>197</sup> Фернандес-Эрес, “Заставить их полюбить эту жизнь...”, 68–69.

<sup>198</sup> ДАКО, ф. 151, оп. 1, сп. 161, ар. 33.

<sup>199</sup> Фернандес-Эрес, “Заставить их полюбить эту жизнь...”, 68–69.

Що ми бачимо у підсумку, заснування іспанських дитячих будинків відбувалось в умовах критичного браку ресурсів. За кожним рішенням про переміщення контингенту чи привласнення санаторію стояло запитання, що ми готові віддати на користь іспанців? І хто понесе за це збитки? При цьому місцеві республіканські управлінці мали помітну агентність у тому, як облаштовувати дітей. З одного боку, це додавало своїх переваг, бо шляхом домовленостей вдавалось формувати кращі умови життя для вихованців — простір, фінансування, забезпечення. З іншого боку, ця ж особливість провокувала хаос на різних рівнях адміністрування. Саме тут ми бачимо подвійний конфлікт центр-периферія. Профспілки вимагали посиленої звітності, чого нарком освіти УРСР та інші відповідальні особи фізично не могли забезпечити. А все тому, що самі управлінці в Києві не могли відстежити “прогалини” у роботі, комунікуючи з підпорядкованими міськими чи обласними структурами. Це формувало таку унікальну ситуацію, коли дитбудинки продовжували використовувати інституційний привілей, але поступово закривались “самі в собі”, уникаючи зовнішніх форм контролю.

### **2.3 Радянсько-іспанська “big deal” або як сконструювати зразкові дитячі будинки**

18 жовтня о 4-й годині ранку до столиці УРСР у спеціально обладнаних вагонах прибули іспанські діти. На колії довелось ще довго зачекати, щоб всі охочі — десять тисяч демонстрантів — привітали евакуйованих на спільному мітингу, проте емоційний відгук був не менш яскравий. За оцінкою німецького посольства в Києві, “радянська інсценізація знову блискуче спрацювала”.<sup>200</sup> Здавалось би, на цьому святковій заході мали б завершитись, вихованців спрямували “в розкішний будинок в київському дачному передмісті Святошино”, де вони б спокійно відновлювались від пережитого, досвідчуючи “щасливе і процвітаюче життя в Радянському Союзі”.<sup>201</sup> Однак вже за кілька тижнів іспанців очікувала нова подія. На честь річниці революції в місті планувалось грандіозне святкування, на яке з’їжджалась вся партійна еліта, делегати з союзних республік та навіть іноземні гості. Окреме місце було зарезервоване і для евакуйованих дітей. Одна справа письмові звернення “маленьких героїв”, що вже майже рік курсували пресою, інша — реальні діти, що стоять на трибуні в добре впізнаваних іспанських шапочках і вигукують “Віва! Віва!” до сотень радянських громадян, що зібрались на демонстрацію.<sup>202</sup>

Це був далеко не останній публічний захід, що доводилось відвідати іспанським дітям. Вилучення дітей з простору дитбудинків, як і заплановані події в самих інтернатах, практикували впродовж всього часу перебування дітей в УРСР. Щоправда, на відміну від радянських інтернатів, подібні представлення складали непомірно велику частину дитячого повсякдення. Щоб пояснити цю особливість, Даніель Ковальські, як мені видається, йде простішим шляхом, кажучи, що ідеологічний

---

<sup>200</sup> Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PAAA), RAV 180-1/75 Innenpolitische Verhältnisse der UdSSR.

<sup>201</sup> PAAA, RAV 180-1/75.

<sup>202</sup> “Тріумф народу переможця”, *Комуніст*, 10 листопада 1937, 2–3.

потенціал дітей без обмежень “експлуатували” для потреб радянської пропаганди. У внутрішньополітичному контексті іспанці нібито відтіняли “похмурий настрій, що охопив радянське суспільство в розпал сталінського терору...”,<sup>203</sup> а також давнішу проблему, що стосувалась масового сирітства та безпритульності дітей в 1930-х. Натомість у міжнародних представленнях тема гуманітарної місії змогла “хоча б частково відновити підірвану репутацію (СРСР — Н.Д.) як захисника іноземних робітників та революціонерів”.<sup>204</sup> За моїм же припущенням, політична інструменталізація дітей мала більш витончений характер та була напряду пов’язана з привілейованістю іспанських дітей як групи. Річ, що Ковальські визнає, однак ніяк не пов’язує між собою.

Справа в тім, що в сталінських 1930-х спостерігається певне розмивання ідеалістичних цілей соціалізму. Радянська влада проявила готовність використовувати щодо своїх громадян не тільки моральні, а й матеріальні стимули. Звичайно, більшовицька риторика щодо таких цінностей як егалітаризм чи колективізм нікуди не зникла. Проте політична лояльність тепер закладалась шляхом пристосування до бажань нового “середнього класу”.<sup>205</sup> Подібне перевизначення домовленостей між владою та громадянами закріпилось в історіографії під символічною назвою “big deal”.<sup>206</sup> У випадку з іспанськими дитбудинками угода могла бути укладена подібним чином. Ми, тобто радянська сторона, надаємо вам авансом інституційні переваги, вимагаючи натомість ідеологічної приязні. Цю тезу можна спробувати оскаржити, кажучи, що привілей іспанських дітей не відзначався стабільністю.<sup>207</sup> Однак це все ще не суперечить тому факту, що іспанські діти мали кращий рівень забезпечення, ніж пересічні радянські сироти. Місткість привілею, тобто те, що радянська влада може запропонувати, визначалась в міру можливостей, про що йшлося в минулому підрозділі.

Одна з причин, чому така інструменталізація взагалі стала можливою, — це високий ступінь закритості установи. За великим узагальненням, інтернати могли існувати “самі в собі”. Все необхідне забезпечення розташовувалось на території дитячих містечок, дитбудинки мали окремі джерела фінансування, врешті, штат працівників ніс повну відповідальність за добробут вихованців. Це пояснює, чому в спогадах вихованців з усіх п’яти осередків зринають образи високих огорожень. Антоліна Агірресабаль, що опинилась в херсонському дитбудинку, переконує, що це створювало особливе почуття безпеки.<sup>208</sup> Натомість Ніколас Родрігес з одеського інтернату №3 ім. Кірова згадує, що огороження було таким собі вікном у світ: “Ми

---

<sup>203</sup> Kowalsky, “Spanish Children and Soviet Propaganda”, pars. 55–60

<sup>204</sup> Kowalsky, “Spanish Children and Soviet Propaganda”, pars. 70.

<sup>205</sup> Fitzpatrick, “Middle-class Values and Soviet Life in the 1930s”, 20–21, 35.

<sup>206</sup> James R. Millar, “The Little Deal: Brezhnev's Contribution to Acquisitive Socialism”, *Slavic Review* 44, no. 4 (Winter 1985): 694.

<sup>207</sup> Андрій Ельпатьяєвський маркує цей процес “деіспанізацією”, звертаючи увагу на помітне зменшення дотацій після 1939 р. як в УРСР, так і РРФСР. Ельпатьяевский, *Испанская эмиграция в СССР*, 58–59.

<sup>208</sup> Антолина Эчеваррия Агирресабаль, *Дети войны*, <https://ninosdelaguerra.ru/antolina>

там жили в санаторії, там був паркан, приходили діти, дивились, як ми граємо”.<sup>209</sup> Пропозиція зробити інтернати більш закритими до зовнішнього світу могла походити від ІКП. Оскільки евакуація сприймалась лише як тимчасовий захід, контакти ззовні слід було скоротити.<sup>210</sup> Це полегшило б реінтеграцію дітей з поверненням на батьківщину. Однак таке позиціонування іспанських дитбудинків мало свої переваги й для радянської влади.

Іспанські діти, очевидно, не були агентними підписантами “угоди”, але їх залучали до неї в ігровій формі через взаємодію з зовнішнім світом. Закритість установи дозволяла залишати всю внутрішню специфіку роботи у сфері приватного. Натомість в основу публічних представлень були покладені завчасно домовлені заходи (публікації, виступи, зустрічі, фото тощо). Таким чином з’являлась можливість посилено контролювати якісні та кількісні прояви ідеологічної складової “big deal”. Марія Воробйова, російська педагогиня, занотувала у щоденнику, що тривалий час не могла отримати дозвіл на прийом в іспанських інтернатах м. Пушкін. Через зміну клімату діти нібито часто хворіли, тому дитбудинки чи не завжди знаходились під карантинном.<sup>211</sup> Це виглядало дуже зручним, але не надто переконливим поясненням з боку адміністрації. Додатковий рівень нагляду за представленнями могли здійснювати й спецслужби. Співробітник Наркомату освіти РРФСР Арбузов, пригадує, що в 1937-38 рр. йому доводилось неодноразово виступати в іспанських дитбудинках. Однак перш ніж виголосити промову, чиновник завчасу погоджував текст зі співробітниками НКВС: “Мені сказали випити за здоров’я та процвітання Іспанської Республіки”.<sup>212</sup>

Метою таких практик було творення зразкового образу дитячих будинків та їх мешканців. Не йдеться про формальний статус, зразкові школи скасували якраз напередодні. Це більше про референт, можливість звернутись до іспанців як до групи, що належним чином інтегрується у радянське середовище та проявляє відмінні якості в питанні національної освіти, дозвілля, політичної свідомості чи інтернаціональних практик. Подібні представлення безпосередньо впливали на уявлення про привілейованість іспанських дітей. В той самий час ми не можемо виключати несистемні контакти іспанців з зовнішнім світом. На території дитячих містечок потрапляли сторонні люди, самі іспанці самовільно полишали дитбудинки,<sup>213</sup> є навіть свідчення, що вихованці залишались у радянських сім’ях на вихідні.<sup>214</sup> Це формує другу складову уявлення про привілей, що в умовах обмеженого доступу до

---

<sup>209</sup> Николас Грегорио Родригес, *Дети войны*, <https://ninosdelaguerra.ru/nicolas>

<sup>210</sup> Limonero, *Dos patrias, tres mil destinos*, 38.

<sup>211</sup> Мария Воробьева, Запись от 24 марта 1938 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/305695>

<sup>212</sup> Siegelbaum and Sokolov, *Stalinism as a Way of Life*, 230–231.

<sup>213</sup> Тарский, *Год в наморднике*, 13–14, <https://vgulage.name/books/tarskij-v-l-god-v-namordnike/>.

<sup>214</sup> Рада Грановская, “Начало войны”, *История от первого лица*, [https://xn--80addgoadxwbcbilejre9f9h.xn--p1ai/events/current\\_event.php?current\\_event\\_id=10257](https://xn--80addgoadxwbcbilejre9f9h.xn--p1ai/events/current_event.php?current_event_id=10257)  
Україномовний переклад цитати: “Ну, вони жили в дитячому будинку, але на вихідні приходили в сім’ї. Ну, тоді не було загального вихідного: в одних у п’ятницю, в інших в суботу і так далі. Ну, ось до нас ходили брат і сестра іспанські, і досить довго нас відвідували”.

інформації набувала химерних рис. Один російський колгоспник поділився в інтерв'ю Гарвардському проєкту таким свідченням про повсякдення іспанських дітей, хоча не мав до дитбудинків ніякого прямого стосунку:

Єдиними російськими жінками, яким дозволялось навідуватись (у дитячі будинки — Н.Д.), були дружини службовців НКВС, бо вони були ситими й гарно вбраними. Деякі діти почали цікавитись, хто ж ті обшарпані російські діти, яких вони бачили біля своєї маленької школи. Тих, хто виявляв надмірну цікавість, відраховували зі школи. Їм давали все найкраще, тоді як російські діти не мали нічого. Їм дозволяли вибирати собі красиві дорогі хутряні пальта.<sup>215</sup>

Мене цікавить, як ці два різні виміри сприйняття — (не)формальних — перетинались між собою, докладаючись до уявлення про привілейованість іспанських дітей. Щоб краще зрозуміти, про що йдеться, я пропоную спершу звернутись до розгляду національного шкільництва. Ця тема використовувалась радянською владою для демонстрації зразкового включення в систему освіти й підсвічувала привілей іспанців як національної групи. Микола Ковач, син репресованих, що провів дитячі роки в спецінтернатах Ленінграда, пригадує, що неофіційно зустріти іспанців можна було лише тоді, коли вони тікали з дитбудинків. Навчались же вони у різних школах: “Іспанці взагалі окремо [...] вони навіть російської не знали. У них якась своя була школа”.<sup>216</sup> Навчальний заклад справді міг бути при дитбудинкові — це той виняток, який запропонувала радянська влада, за дозволом Наркомату освіти. Однак часом простору для такої ініціативи не вистачало, тому дітям виділяли кілька навчальних класів чи навіть поверхів у загальноосвітніх закладах. Так сталося, до прикладу, з київським осередком. Діти ходили до найближчої української середньої школи №140 на Святошино, а після сьомого класу переходили вже до російської школи №74.

З правильного ідеологічного ракурсу, спільне навчання іспанських та радянських дітей ставало підтвердженням “дружби всіх національностей”.<sup>217</sup> Однак ця ідеологема зазнала помітних змін у другій половині 1930-х. Досить інклюзивне почуття інтернаціоналізму серед всіх радянських народів перевизначилось на безумовне визнання російської першості. Русоцентричні тенденції були чи не найбільш помітними у сфері освіти. Якщо ще влітку 1937 р. учнів національних шкіл активно залучали до кампанії солідарності з Іспанією — у харківському виданні “Юний піонер” знаходимо звістку про спільний похід німецьких, ромських та російських дітей до парку, де вихованці мали змогу послухати розповіді про життя басків та поспівати іспанських пісень.<sup>218</sup> То вже навесні 1938 р. радянська влада взяла остаточний курс на реорганізацію національних навчальних закладів. На практиці це означало їх повне скасування як осередків “буржуазно-націоналістичного” та

---

<sup>215</sup> HPSSS, Schedule A, Vol. 36, Case 1705 (interviewer T.E., type A4), Male, 49, Great Russian, Instructor-inspector in fishing kolkhozes, 56.

<sup>216</sup> Интервью Николая Ковача, *Orlando Figes*, <http://www.orlandofiges.com/interviews/pdf/Kovach1.pdf>

<sup>217</sup> “Дружба”, *Советская Украина*, 2 сентября 1938, 2.

<sup>218</sup> “Вивчаємо події в Іспанії”, *Юний піонер*, 6 серпня 1937, 1.

“антирадянського впливу” на дітей.<sup>219</sup> Так, формально учням не відмовляли у праві на освіту, але сама програма мала бути видозмінена за прикладом звичайної радянської школи з російською чи українською мовою викладання.

Така політика була частиною ширшої кампанії проти так званих “ворожих діаспорних національностей”. Транскордонні етнічні зв’язки, які раніше радянська влада розглядала з великим потенціалом, нині викликали лише підозру у нелояльності. Подібна перешкода для радянського державотворення означала продовження масових етнічних чисток щодо німців, поляків, фінів, корейців та інших груп.<sup>220</sup> Людвіг Войславський, до прикладу, ділиться історією свого дядька, Зігмунта. В 1937 р. чоловік долучився до польської інтербригади ім. Домбровського, подавшись воювати на боці республіканців в Іспанії. Поки його не було, в Радянському Союзі заарештували його дружину Анну, а чотирирічного сина Влодека відправили до дитбудинку в місті Балашов (Саратовська область). “Виникла парадоксальна ситуація: він, можна сказати, виконував інтернаціональний обов’язок, а в цей час сім’я безслідно зникла”.<sup>221</sup> Дізнавшись про своє звинувачення — перехід на сторону франкістів — Зігмунту вдалось його оскаржити та забрати сина з інтернату. Згодом у Москві до родини доєдналась і дружина Анна, яку звільнили з трудового табору.

Людвіг Войславський не дарма називає цей випадок унікальним, бо його родині пощастило значно менше. Все своє життя хлопчик прожив в УРСР, але його батьки були польсько-єврейськими політемігрантами, що виїхали з Польщі ще на початку 1920-х. Зважаючи на політику коренізації, особливих проблем з працевлаштування не виникло. Теофілія та Кароль працювали у різноманітних навчальних закладах — від місцевих шкіл до Польського педагогічного інституту та держустанов. Кароль тривалий час також редагував центральне видання польської національної секції. Однак в другій половині 1930-х ситуація різко погіршилась. Спершу через важку хворобу відійшов батько, а вже в серпні 1937 р. арештували Теофілію, матір, за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Людвіг у віці 9 років став круглим сиротою, його переміщали від дитбудинку до дитбудинку як дитину “ворогів народу”.<sup>222</sup>

Ні для Людвіга, ні для його двоюрідного брата Влодека, не йшлося про можливість здобути освіту рідною мовою, попри весь вклад батьків у розвиток польської школи. У той час як іспанці були новою групою в радянських суспільних ієрархіях, їх репутація не була заплямована подібними звинуваченнями. Тому навчання вихованців можна було використовувати як референт прогресивних освітніх та національних політик. У репортажах про шкільне повсякдення іспанців намагались підкреслити мовний паритет, поруч з російською завжди фігурувала іспанська.<sup>223</sup> Це була особливість самих едукативних програм, що розроблялись за прикладом неросійських закладів освіти. Щоправда, в цьому випадку позитивна дискримінація

<sup>219</sup> ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, сп. 463, ар. 2–5.

<sup>220</sup> Мартін, *Імперія національного вирівнювання*, 443–445.

<sup>221</sup> Людвіг Войславський, *Воспоминания из ушедшего столетия* (Харьков: Фолио, 2002), 12–13.

<sup>222</sup> Войславський, *Воспоминания из ушедшего столетия*, 4–6, 26–27.

<sup>223</sup> “Solo en excelente!”, *На зміну*, 10 червня 1940, 3; “Muuy bien”, *На зміну*, 8 червня 1938, 1.

мала підготувати професійні кадри не для внутрішнього використання, а “на експорт”, тобто з думкою про відбудову демократичної Іспанії. Діти були вдячні своїй другій батьківщині за можливість навчатись іспанською та проводили більшу частину свого часу за підручниками та зошитами, “чого, до речі, могли б повчитися у них багато хто з наших ребят”.<sup>224</sup>

Проте треба розуміти, що на місцях подібної мовної паритетності, про яку так багато йшлося в періодиці, могло і не існувати. Частково з прагматичних причин, таких як брак професійних кадрів чи іспаномовних навчальних матеріалів, частково з ідеологічних. До прикладу, в одеських дитбудинках, як і в інших закладах шкільної освіти, мали проводити курси з вивчення історії ВКП(б). З цим канонічним посібником і так було безліч проблем — від браку копій до потреби постійного редагування.<sup>225</sup> Однак в іспанських дитбудинках додавалась ще одна — мовна. За результатами перевірки з’ясувалось, що викладати в гуртку призначили не надто надійного викладача-іспанця Амадео. У бесідах вчитель відхилявся від заданих скриптів, а натомість вів розмови з учнями “на різні політичні питання іспанською мовою, в результаті чого він ніким не контролюється”.<sup>226</sup> За постановою районного партійного комітету кружок незабаром закрили. Іспанська давала простір для вільних інтерпретацій, що не відповідало вимогам радянської політично-виховної роботи. Ті ж мовні зауваги стосувались викладачів у старших класах. Часто іспанські педагоги відмовлялись перекладати специфічну термінологію на російську з таких предметів як математика, фізика чи хімія.<sup>227</sup>

Навчання в дитбудинках не мало обмежуватись освітньою програмою. В радянських інтернатах обов’язково визначалась професійна спрямованість. З дітей насамперед готували майбутніх працівників, що змогли б доєднатись до “активного соціалістичного будівництва” вже на виробництві. Ця особливість визначала щоденну рутину вихованців: діти віком від 8 до 11 років мали працювати в робітничій кімнаті, щоб у 12 років перейти до майстерень.<sup>228</sup> В іспанських інтернатах не бракувало можливостей zorganizувати такий простір. Наум Тендлер, помічник по політичній роботі в херсонському осередку, згадує, як міська промислова мережа у форматі “шефства” доклалась до устаткування слюсарно-токарної, авіамодельної та інших майстерень, надавши інструменти, матеріали, а часом і викладачів.<sup>229</sup> Однак подібні заняття скоріш потрапляли в категорію позашкільної роботи та дозвілля, аніж зобов’язань. К. Левтерова, заступниця по педагогічній роботі в київському дитбудинку, дещо шкодує про відсутність трудового процесу в сиротинці у перших

---

<sup>224</sup> “На новій батьківщині”, *На зміну*, 30 травня 1938, 3.

<sup>225</sup> Девид Бранденбергер, *Национал-большевизм: Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания. 1931–1956*, доп. изд. (Санкт-Петербург: Академический проект; Издательство ДНК, 2009), 53–54, 69–71.

<sup>226</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 19.

<sup>227</sup> ДАОО, ф. П-21, ор. 1а, сп. 4314, ар. 20.

<sup>228</sup> “Про дитячий будинок для нормальних дітей”, 111.

<sup>229</sup> ДАХО, ф. 4001, оп. 1, сп. 1, ар. 39–40.

роках навчання. Це нібито “виховувало у дітей звичку до ледарства, бездіяльності й необережного ставлення до речей дитячого будинку і до своїх особистих речей”.<sup>230</sup>

Навіть без примусової праці у майстернях, у вихованців була власна “зайнятість”. Від дати прибуття в СРСР серед евакуйованих заохочувалась залученість до публічних заходів.<sup>231</sup> Перформативність могла бути невербальною, якщо ми говоримо про спортивні змагання, художню самодіяльність чи інші практики дозвілля. Або ж вербальною, коли діти виступали з ідеологічними промовами на державних святах та офіційних зустрічах. Як перші, так і другі заходи ставали маніфестацією “радянської культурності”. Це поняття не має єдиного визначення, а скоріш представляє ціннісну систему, розвиток якої пов’язаний зі вже згаданою “big deal”. Перевизначаючи відносини з новим “середнім класом”, радянська влада погоджувалась на перегляд таких маркерів повсякдення як приватний простір та матеріальні речі в ньому, важливість охайного зовнішнього вигляду та особистої гігієни, володіння мовою у публічних представленнях, культурна обізнаність та політична свідомість...Переймання цих елементів допомагало “arrivistes”, нижчим класам, поступово засвоїти культуру старої буржуазної інтелігенції, відчувши себе приналежним до нового соціального статусу.<sup>232</sup>

На сам процес освоєння культурності звертає увагу і Карл Кваллс, аналізуючи побудову позашкільної освіти для іспанців, але, з моєї перспективи, це був не лише елемент перевиховання. Публічні представлення іспанських дітей слугували пропагандистським інструментом культурності. Іноземна група дітей, що прибула в Радянський Союз, змогла належним чином адаптуватись у новому середовищі, пройшовши шлях радянських дітей. Це також доклалося до уявлення про їхню привілейованість як групи. Пройдімо по гіпотетичних етапах проведення перформативного заходу, щоб розібратись, як це могло працювати. Наум Тендлер, вже згаданий помполіт в херсонському осередку, ділиться у своїх спогадах, як проходила підготовка дітей до олімпіади. На щоденній основі вихованці по затвердженій програмі готували свої групові та індивідуальні номери, будуть це пісні чи танці. Лише старші вихованці бойкотували підготовку, але їх невдалий виступ не повпливав на високу оцінку журі.<sup>233</sup> Це можна вважати звичним проявом дитячого повсякдення, проте згодом дітей долучали з цими ж номерами на офіційних заходах. Так, іспанські діти виступали на святі 1 травня та Міжнародному дні молоді, першими вели ходу на фізкультурному параді чи слухали тематичні лекції про ленінські дні...<sup>234</sup>

---

<sup>230</sup> “Memòries dels treballadors... a la casa nº 13 de Kiev”, ANC1-555-T-254, 44.

<sup>231</sup> Анна Фернандес-Ерес відзначає цю особливість на прикладі російських дитбудинків для іспанських дітей. В одній зі звітних записок про стан дитбудинку №5 від 15 лютого 1939 р. йшлося проте, що режим дітей перевантажений масовими заходами, що в шкільні будні, що на канікулах. Фернандес-Ерес, “Заставить их полюбить эту жизнь...”, 69.

<sup>232</sup> Vadim Volkov, “The Concept of *Kul'turnost'*: Notes on the Stalinist Civilizing Process”, in *Stalinism: New Directions*, ed. Sheila Fitzpatrick (London: Routledge, 2000), 213–217.

<sup>233</sup> ДАХО, ф. 4001, оп. 1, сп. 1, ар. 43–44.

<sup>234</sup> Див. напр.: “Святкують юні іспанці”, *Комуніст*, 27 квітня 1939, 4; “Праздник школьников столицы”, *Советская Украина*, 29 июня 1938, 4; “Демонстрация несокрушимой мощи”, *Советская Украина*, 4 мая 1938, 2; “Испанские дети в СРСР”, *Комуніст*, 10 вересня 1938, 4.

За цих обставин вихованці мали тенденцію перетворюватись на зразковий об'єкт до спостереження. Репортер Брусиловський, оповідаючи про зимові канікули одеських школярів, посеред інших активностей (цирк, новорічна ялинка, ковзанка, кіно) згадав про зустріч радянських дітей з іспанцями в театрі. Було складно сказати, що більше захопило дітей сама п'єса, яку вони переглядали, чи баски, яких пощастило зустріти.<sup>235</sup> В цьому випадку зустріч завершилась знайомством між радянськими та іспанськими дітьми, але часто їх простори так і залишились відокремленими. Франсіско Карамес, який жив у дитбудинку по вулиці Пироговській у Москві, згадує, що до іспанців не допускали російських дітей, а нагоду зустрітись вони мали лише під час святкувань, таких як Новий Рік. “Я ніколи не забуду: росіянам було заборонено чіпати іграшки на ялинці, а ми їх чіпали, і нам нічого не говорили...”<sup>236</sup> Це межовий спогад, оскільки усвідомлення про власну привілейованість стало очевидним у взаємодії з іншими радянськими дітьми. Але часто до цього не доходило, оскільки контакти намагались обмежувати формальними взаємодіями.

Важливим був сам факт проведення публічного заходу, що підсвічував конкретну якість, а не реальна взаємодія між іспанськими та радянськими дітьми. Оскільки згодом з'являлась можливість тиражувати подію медійними інструментами. Так від року до року у пресі з'являлись новини про успіхи іспанських дітей у музичній школі професора Петра Столярського. Обдаровані іспанці мали змогу вчитись у найкращого скрипаля республіки, тому для них окремо закуповували інструменти та проводили приватні уроки.<sup>237</sup> Зміст повідомлення не змінювався, але звістки доповнювались фото, а згодом відеозапис одного з занять використали у фільмі “Іспанські діти” (1937).<sup>238</sup> Це дзеркально відображалось для радянських дітей. Ніна Сігал, що в 1941 році перейшла в п'ятий клас, згадує, що сім'я була не дуже забезпеченою, тому ходити вчитись було ні в чому. Однак саме навчання дівчинці подобалась. З тих часів їй добре запам'ятався імпровізований концерт, який вони давали для іспанських дітей. Хоча самих спогадів про будь-яку комунікацію з іспанцями немає. “У мене ні голосу, ні слуху. А знаєте, що таке шумовий оркестр? Це значить, що інструментами були: ось у мене гребінець, випускав наш м'ясокомбінат Мікояна...”<sup>239</sup>

Ідеологічний потенціал іспанців не обмежували локацією дитбудинків, вихованці були досить мобільними у своїх представленнях. Завідувачка по навчальній роботі в київському дитбудинку, Левтерова, згадує, що колектив намагався підтримувати контакти між усіма іспанськими дітьми в СРСР. Так, наприклад, діти з

---

<sup>235</sup> “У школі після відпочинку”, *Комуніст*, 16 січня 1939, 4.

<sup>236</sup> Карамес, *Дети войны*.

<sup>237</sup> “Діти країни басків вчитимуться у професора Столярського”, *Комуніст*, 13 листопада 1937, 4; “Іспанські діти — учні професора Столярського”, *Комуніст*, 28 січня 1938, 4.

<sup>238</sup> *Испанские дети в СССР*, Центральная студия документальных фильмов (ЦСДФ), 1937, 5:58–7:26, <https://www.net-film.ru/film-56498/>.

<sup>239</sup> Нина Сигал, *История от первого лица*, [https://xn--80addgoadxwbcbilejre9f9h.xn--p1ai/events/current\\_event?current\\_event\\_id=6834](https://xn--80addgoadxwbcbilejre9f9h.xn--p1ai/events/current_event?current_event_id=6834).

Харкова приїздили до Києва, а останні навідувались в Одесу чи навіть Ленінград.<sup>240</sup> Також мали місце обміни з радянськими дитбудинками в межах УРСР або до інших союзних республік. Це, очевидно, був не весь склад, а лише вибрана кількість вихованців, але у “відрядженнях” завдання для іспанських дітей мало змінювалось. Подорожуючи до літніх таборів діти ставали доповідачами на рівні з дорослими, розповідаючи про досвід воєнного дитинства, нагадуючи про загрози фашизму та потребу підтримувати Республіку. Влітку 1938 р. в Грузію прибули діти з Інтердому, серед них був й іспанець Георг Віво. Хлопець розпочав свій виступ зі вже звичних нагадувань про те, що “наші батьки борються в Іспанії та Китаї, завойовуючи нам щасливе життя”. При цьому не забув подякувати Сталіну за радісну юність на новій батьківщині.<sup>241</sup> Скоріш за все, щось подібне відбувалось і під час інших поїздок іспанських дітей у більш віддалені регіони, наприклад в Самарканд, Узбекистан.<sup>242</sup>

Подібні інтернаціональні зв'язки заохочувались і у форматі листувань. Частина були короткочасними взаємодіями й використовувались для ідеологічних представлень. Одне зі звернень було від Ери та Жака Шубіних з марійського містечка, діти хотіли відправити шкарпетки іспанським дітям в Одесі. Надія Крупська, як посередниця цих контактів, присвятила подарунок до свята 8 березня та нагадалась про героїчну постать Долорес Ібаррурі, діячки ІКП. Закликаючи дітей бути такими ж мужніми.<sup>243</sup> Інша частина контактів могла бути більш звичним проявом дитячого повсякдення, яку ініціювали самі іспанські діти. Микола Большунов у своєму підлітковому щоденнику ділиться історією, яка серйозно його схвилювала. У 1940 році його дівчина Аня їздила до піонерського табору, куди приїжджала футбольна команда з іспанських дітей. “Діти?! Так їм, кожному, ще тоді було не менше, ніж по 16 років, вони старше Ані. І капітан команди (Хосе Крусато, так, здається, Аня його назвала? Іспанець, красивий хлопець, мабуть) хотів взяти адрес в Ані для дружньої інтернаціональної переписки... Для дружньої переписки! Якого?!”<sup>244</sup>

Після 1939 р., тобто по завершенні громадянської війни, спостерігається певний зсув у навчальних програмах: більше уваги приділялось трудовій та військовій підготовці.<sup>245</sup> Такі зміни повпливали на зменшення кількості публічних представлень. Проте ідеологічну функцію дітей спробували перевизначити. Цей процес актуалізувався з початком військових кампаній Радянського Союзу. Ідейна мета була досить прямолінійна: представити окупацію нових територій як виправданий крок та закласти ґрунт для включення нових груп у спільноту радянського дитинства. Одна з дитячих пісень, що була опублікована в “Піонерській правді”, досить влучно характеризує спрямованість тогочасних публікацій: “Ні кордони, ні бар'єри. Нас тепер

<sup>240</sup> “Memòries dels treballadors... a la casa nº 13 de Kiev”, ANC1-555-T-254, 45.

<sup>241</sup> “Гости пионеров Грузии”, *Заря Востока*, 2 июля 1938, 4; “Подружились”, *Юний піонер*, 15 лютого 1939, 3.

<sup>242</sup> “В гости к друзьям”, *Піонерська правда*, 4 января 1940, 1.

<sup>243</sup> *Друг большой, заботливый: переписка Н.К. Крупской с пионерами 1924–1939*, сост. А. Валиевская, Л. Давыдова, и Ф. Шаронов (Москва: Молодая гвардия, 1987), 186–187.

<sup>244</sup> Николай Большунов, Запись от 21 июля 1941 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/259777>

<sup>245</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 111-112.

не роз'єднують. Кріпне дружба піонерів. Пісні радісно звучать.<sup>246</sup> Для ідеологічної підтримки кампанії залучали й іспанські дитбудинки. Це був успішний проєкт інтеграції в радянську систему опіки, який міг і мав стати прикладом для інших. Врятувавши від фашизму, радянська влада змогла найкращим чином адаптувати дітей на новому місці, за що іспанські діти вголос озвучують свою вдячність: “І ось тепер ми живемо, як у казці. На дачі, в сосновому лісі, під Києвом. Нас добре годують, одягають. Вчимося ми у світлій, великій школі, своєю рідною іспанською мовою”.<sup>247</sup> На такий прийом тепер могли розраховувати й діти “звільнених народів”, буде це Західна Білорусь, Україна чи країни Балтії.

Налагодження дружніх зв'язків не обмежилось пресовими публікаціями чи обмінами подарунків. Іспанських дітей можна було фізично зустріти у прикордонних регіонах. Піонервожата з київського дитбудинку, Братчикова Валентина, згадує, що в серпні 1940 р. вона супроводжувала кількох дітей в туберкульозний санаторій в с. Ярмолинці, Кам'янець-Подільської області, тобто поблизу кордону з Польщею. Невідомо, чи це був свідомий крок, чи діти потрапили туди за розподілом доступних путівок. Однак планована “програма” для іспанців включала і зустрічі з місцевими піонерами, і робітниками, і прикордонниками, і взагалі, зі слів виховательки, вся область нібито взяла над дітьми шефство: “Пошили їм красиві модельні туфлі, сукні, пальто, а потім часто їх навідували й привозили їм хороші солодощі та подарунки”.<sup>248</sup> Формально, практики прийому не надто змінились з 1937 р., коли іспанських дітей лише приймали в СРСР, але ідейне навантаження помітно зросло. Від дітей очікувалось активне включення, здатність показати всі свої здобутки за нетривалий час перебування в радянських дитбудинках.

Ця готовність до публічних представлень особлива помітна з візитами іноземців, що навідувались у СРСР та проявляли зацікавлення становищем іспанських дітей. В серпні 1940 р., тобто після окупації Бессарабії та Північної Буковини, в Київ та Одесу завітала болгарська письменниця Златка Чолакова. Товариство культурного зв'язку з закордоном, а точніше супроводжуючі, що контролювали візит, зв'язали ставлення дитячої авторки до нещодавнього “звільнення молдавського та українського населення з-під влади румун”.<sup>249</sup> Попри те, що загальна оцінка була досить позитивною, в авторки закрився певний сумнів після візиту в одеські дитбудинки. Як йдеться у звіті, бажання навідатись до одеського інтернату було спонтанною ініціативою Чолокової, проте як такого спротиву не виникло. На місці досить швидко зорганізували зразкову екскурсію, директор розповів про роботу інтернату, а діти у спілкуванні розповіли “про своє прекрасне життя, дякуючи сталінському піклуванню”.<sup>250</sup> За роки існування дитбудинку це був явно не перший візит такого ґатунку, тому прийом гостей працював за вже випробуваним сценарієм.

---

<sup>246</sup> Новые друзья”, *Пионерская правда*, 2 ноября 1940, 1; “Мы быстро подружмся”, *Пионерская правда*, 1 августа 1940, 2.

<sup>247</sup> “Друга батьківщина”, “Початок нашої дружби”, *На зміну*, 28 вересня 1939, 3.

<sup>248</sup> “Memòries dels treballadors... a la casa nº 13 de Kiev”, ANC1-555-T-254, 32-33.

<sup>249</sup> ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, сп. 82, ар. 23.

<sup>250</sup> ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, сп. 82, ар. 27.

Однак, отримавши негативну відповідь, на питання, чи сумують діти за батьківщиною, “вона трохи підзадумалась і її обличчя виразило сумнів...”<sup>251</sup>

Суб’єктивні оцінки з боку сторонніх осіб про бажання дітей повернутись додому зустрічаються й в інших джерелах.<sup>252</sup> Однак цьому не судилось здійснитись найближчим часом. Початок війни означав чергову евакуацію у спробі врятуватись від наступу німецьких військ. Інституційний привілей довелося поставити на паузу, а ось ідеологічну складову “big deal” іспанські діти продовжували виконувати по інерції. Тамара Чістякова, на той час студентка II курсу Ленінградського педагогічного університету ім. Герцена, розпочала вести свій щоденник в березні 1942 р., нотуючи досвід евакуації з блокадного Ленінграда на Кавказ. А згодом описала і другу евакуацію в серпні того ж року через Каспійське море в Узбекистан. Дорога видалась Чістяковій аж надто повільною: корабель затримувався, ситуація з продуктами була дуже скрутною, а на берег не можна було сходити. Зате жінці запам’ятались її супутники: “З нами їдуть Дніпропетровський дитячий будинок та іспанські діти. Вони влаштували концерт. Ходили туди і сюди...все не так нудно...”<sup>253</sup>

Повертаючись до дискусії з якої розпочався цей підрозділ, публічні представлення справді були значимою складовою життя іспанських дітей в дитячих будинках. Проте ми не можемо назвати ці практики ідеологічною “експлуатацією”. Інституційний привілей, що закладався від самого початку існування інтернатів, визначив взаємовигідність домовленість для обох сторін. І, що важливо, сама “угода” була досить гнучкою: матеріальна місткість привілею перевизначалась залежно від фінансових можливостей, так само й ідеологічні прояви (як і їх інтенсивність) підпорядковувалась нагальним потребам. Публічні представлення іспанських дітей вибудовувались на основі адаптації нової групи дітей до радянського середовища. Таким чином підсвічувались конкретні здобутки радянської влади у сферах національного шкільництва, радянської культурності чи інтернаціональних контактів в сім’ї радянських народів. Закритість установи, що уможливлювала таку систему, обмежувала знання широкої радянської громадськості про життя іспанців у дитбудинку. Саме тому джерелами свідчень про привілейоване життя ставали або медійні представлення та контрольовані заходи, що перетворювало вихованців на зразковий об’єкт для спостереження, або ж несистемні контакти, часто уривчасті, неточні та гіперболізовані.

\*\*\*

Відмова від виховання іспанських дітей в сім’ях означала не тільки повну державну опіку. Образ “маленьких героїв” почав видозмінюватись з часу кампанії солідарності. Діти стали, першою чергою, вихованцями, що функціонували в

---

<sup>251</sup> ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, сп. 82, ар. 27.

<sup>252</sup> До прикладу, респондентка Гарвардського проекту, російська студентка, поділилась таким спогадом: “Я ніколи не зустрічала іноземних комуністів у Радянському Союзі. Проте я бачила кількох іспанських дітей в санаторії. У нас не було спільної мови. Однак вони дуже хотіли повернутись додому. Це було в 1938 році. Що з ними сталося згодом, я не знаю”. HPSSS. Schedule A, Vol. 34, Case 420 (interviewer M.S., type A4). Female, 25, Great Russian, Student, 27.

<sup>253</sup> Тамара Чістякова, Запись от 22 августа 1942 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/824711>

ширшому контексті республіки та конкретно свого міста, де знаходився інтернат. Привілей інституції не був “безмежним”, його рамка визначались відповідно до ресурсних можливостей. Проте цього було досить для укладення взаємовигідних домовленостей. Допоки управлінці опікувались всіма матеріальними потребами, діти долучались до різноманітних публічних представлень, стаючи вітриною здобутків радянської влади. При цьому змінились і форми взаємодії іспанців з радянськими дорослими та дітьми. Далеких іспанців тепер можна було побачити наживо, але у форматі завчасно домовлених заходів, в яких проводився чіткий розподіл між радянським та іспанським простором. Це безпосередньо впливало на уявлення про закритість установи та привілейованість групи, яка в ній живе. Подібні досвіди мали тенденцію згромаджуватись, і лише за деякими винятками стороннім ззовні вдавалось у неформальних обставинах зустріти іспанських дітей. Решта ж вибудовувалась на чутках, що мали небагато спільного з повсякденням іспанських дітей.

### РОЗДІЛ III Персонал іспанських дитбудинків

Персонал дитбудинків, хоч і не з'являвся у публічних представленнях, був важливою ланкою у підтриманні образу зразкового інституту. Працівники бачились “рольовими моделями”, що мали належним чином адаптувати іспанських дітей до радянської системи освіти. Адміністрування іспано-радянських колективів варіювалось від впровадження внутрішніх ієрархій, що передбачали підпорядкування дорослих іспанців їхнім досвідченим радянським колегам, до перегляду штатів та інфільтрації спецслужб. Однак всі ці застереження не давали стовідсоткової гарантії від зловживань. Кейс-стаді двох одеських дитбудинків показує, як центр поступово втрачав/поновлював контроль над тим, що діялось у периферійних дитбудинках. Персонал, розуміючи привілейованість установи, мав тенденцію скупчуватись в іспанських дитбудинках через родинні зв'язки чи іншого типу знайомства. За цим слідувала практика просторових та матеріальних зловживань. Їхню реалізацію уможливлювала прив'язка до “іспанської марки” дитбудинку у взаємодії з вихованцями та іспанським персоналом. Це дозволяє простежити, як привілей міг набувати транзитивних характеристик.

#### **3.1 Радянсько-іспанські колективи: підбір штатів, вимоги до роботи, внутрішні ієрархії**

Наум Тендлер, помічник по політичній роботі, — один з небагатьох працівників херсонського дитбудинку, що залишив за собою спогади про роботу з іспанськими дітьми. Мемуарам помполіта, які мають назву “Інтернаціоналізм в дії” (1978), дещо бракує наративності. У вихованки Кармен Мартінес, що взялась рецензувати текст, склалось враження, що Тендлер просто відзвітував перед кимось про свою роботу. Однак Мартінес не мала наміру суворо критикувати автора. Навпаки, жінка використала рецензію як ще одну можливість подякувати за допомогу як радянським громадянам, так і безпосередньо персоналу дитбудинку. На думку Мартінес, виховна робота вдалась всупереч усім труднощам: “Треба сказати, що, не знаючи ані іспанської мови, ані характеру іспанських дітей і не маючи педагогічного хисту, робота в Херсонському дитячому будинку пройшла успішно, так як персонал, починаючи з директора...і закінчуючи прибиральницею, вклав у неї всю свою любов до дітей. Цією любов'ю вони нас і завоювали”.<sup>254</sup>

Цей спогад цікавий з тієї перспективи, що вже доросла вихованка визнає — персонал не мав належного рівня підготовки, однак продовжував опікуватись дітьми, керуючись певною емоційною прив'язаністю. Це критично різниться з вимогами, які ставила радянська влада, закладаючи принципи роботи колективів та означуючи їхню роль у вихованні іспанців. Як йшлося у минулому розділі, умовою надання інституційного привілею для дитбудинків було плекання ідеологічної приязні. На практиці це означало “дозвіл” на представлення інститутів та самих вихованців як зразкових. Працівники, хоч і не фігурували у публічних взаємодіях, мали стати міцною опорою для цієї мети: піклуватись про добробут дітей, адаптувати їх до радянського середовища, провадити двомовне навчання, забезпечувати якісне

<sup>254</sup> ДАХО, ф. 4001, оп. 1, сп. 1, ар. 20.

дозвілля... Питання полягає в тому, що і коли пішло не за планом? І чи намагались це якось виправити?

В такому типі закладів, як дитбудинки, персонал не просто вступає в контакт з дітьми, а на постійній основі визначає їхнє оточення, правила взаємодії, розпорядок дня та інше. Штат дитбудинку також має першочерговий доступ до ресурсів установи, визначаючи простір проживання дітей. Іспанські інтернати — не виняток, їх функціонування значною мірою залежало від підбраного персоналу. Окрім управлінських посад, таких як директор, до роботи в інтернаті залучали вчителів, вихователів, медичних працівників та цілу низку господарських посад. Формально всі вимоги до їх роботи вже були прописаними. В збірнику законів по УРСР від 1936 року можемо знайти деталізовані пояснення, як кожна з груп працівників має докластись до комуністичного виховання дітей.<sup>255</sup> Однак іспанські дитбудинки мали особливість — їхні колективи були змішаними, тобто іспано-радянськими. Співвідношення кадрів різнилось від установи до установи, але є дві важливі тенденції, які варто відзначити.

Перша полягає в тому, що іспанці завжди були в меншості. Станом на січень 1939 р. в дитбудинках по УРСР ми можемо говорити в середньому про п'ять–вісім іспанських працівників на дитбудинку (наприклад, в київському дитбудинку на 105 дітей було близько 89 працівників, лише 7 з яких іспанці).<sup>256</sup> Переважна більшість з них виїхала ще в ході перших евакуацій, як супровід для малолітніх дітей. Проте впродовж 1937-1941 років склад міг як скорочуватись, так і поповнюватись з додаткових еміграцій за запитами Наркомату освіти або ж з найму іспанців, що вже перебували в СРСР.<sup>257</sup> Важливість іспанського персоналу обґрунтовувалась потребою збереження мовного та культурного зв'язку дітей з батьківщиною. Це мета, яку ставила перед собою ІКП, думаючи про підготовку професійних кадрів, що змогли б працювати на відбудову демократичної Іспанії. Не сказати, що це суперечило намірам радянської влади, але різнилось за пріоритетністю. Інтеграція іспанських дітей в систему опіки перш за все означала долученість до ширшого феномену радянської “культурності”. Це той рушій, який мав би прищепити дітям розуміння важливості освіти, гігієни, певних поведінкових патернів, врешті, політичної свідомості.<sup>258</sup> А вже сам трансформаційний процес ставав частиною публічних представлень дитячих будинків та їх вихованців.

Новоприбулі іспанці апріорі не могли бути передавачами потрібних цінностей, бо вийшли з “буржуазної системи”. Переважну більшість іспанських вихователів в дитбудинках складали молоді жінки 20-30 років з початковою освітою, в кращому разі середньою, які не мали відповідної підготовки у роботі з дітьми. Це розкриває другу тенденцію — в системі опіки іспанці мали б підпорядковуватись радянському персоналу, поки вони не опанують всю специфіку роботи. Щоб цей процес відбувся швидше, в дитбудинках впровадили цілу програму з перепідготовки іспанців, що

---

<sup>255</sup> “Про дитячий будинок для нормальних дітей”, 113-116.

<sup>256</sup> “Memòries dels treballadors... a la casa nº 13 de Kiev”, ANC1-555-T-254, 60.

<sup>257</sup> Елпатьевский, *Испанская эмиграция в СССР*, 135–137.

<sup>258</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 51.

включала вивчення російської, переклади навчальних програм, відкриті уроки з педагогіки тощо. Частина заходів були внутрішніми та проводилась в окремо взятих дитбудинках, інші ж — виходили на рівень республіки.<sup>259</sup> Так, до прикладу, в 1939 році Наркомат освіти УРСР скликав кілька планових нарад вчителів, завідувачів по педагогічній роботі та директорів всіх п'яти дитбудинків.<sup>260</sup> Ці та інші можливості мали б посприяти адаптації на новому місці. Однак мало кому з іспанських педагогів вдавалось “перестрибнути” пропоновану ієрархію, навіть після проходження навчань з радянської педагогіки.

Щоб краще зрозуміти, як це працювало на практиці, я звернусь до вже згаданого прикладу херсонського колективу. На посаду помічника по політичній роботі Наум Тендлер потрапив випадково. Його порекомендував міський комітет комсомолу, оскільки він був членом бюро та напередодні працював секретарем комсомольської організації на консервному заводі. Попередня зайнятість не передбачала досвіду роботи з дітьми, але чоловік досить швидко звик до нової посади.<sup>261</sup> Натомість іспанських жінок, що прибули разом з дітьми з евакуації, залучали лише до другорядних позашкільних активностей, до прикладу, рукодільних гуртків. Такий розподіл ролей не всім прийшовся до вподоби. Вікторія Мартінес, найстарша іспанка в колективі, наполягла на тому, щоб з дітей дошкільного віку створили окремий клас, за зразком іспанської освітньої системи. На запит Мартінес її призначили викладати для цієї групи, попри початковий рівень освіти. Час від часу поставало питання ліквідації класу, однак адміністрація закладу утримувалась від такого рішення, оскільки Вікторія самовільно зверталась зі скаргами до іспанського посольства, провокуючи в колективі напружену атмосферу.

Ситуація змінилась після того, як Тендлер став свідком насильства Мартінес в бік одного з іспанських вихованців. Жінка нібито вдарила хлопчика по обличчю, вигукуючи щось до нього іспанською. Після колективного обговорення адміністрація ухвалила рішення відсторонити Вікторію та скасувати клас, з яким вона працювала. Не тільки через невідповідність нормам радянського виховання, що заперечує будь-які форми насильства щодо дітей, а й через законодавство — навчання мало починатись з семи років. Натомість жінці запропонували вести гурток з шиття, оскільки знали, що це відповідало її рівню підготовки. Після цієї важкої розмови Мартінес мовчазливо пішла до кімнати, однак за Вікторію заступились інші іспанки, Мартіна, Кончіта та Елеонора. “Лідія Петрівна переклала їхнє гнівне звинувачення, що ми (адміністрація дитбудинку — Н.Д.), нібито вбили Вікторію, що вона лежить на підлозі непритомною, що вони не змогли вивести її з шокового стану. Довелося терміново викликати лікаря, яка констатувала, що Вікторія симулювала непритомний стан, що вона її заспокоїла, давши прийняти порошок від головного болю”.<sup>262</sup>

---

<sup>259</sup> Наталья Харитоновна, “Система воспитания в детских домах для испанских детей в Советском Союзе: к истории педагогических идеологем”, *Шаги / Steps* 1, no. 1 (2015): 77.

<sup>260</sup> ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 11, сп. 423б, ар. 11.

<sup>261</sup> ДАХО, ф. 4001, оп. 1, сп. 1, ар. 31–32.

<sup>262</sup> ДАХО, ф. 4001, оп. 1, сп. 1, ар. 41.

Для Тендлера це був тріумф радянської педагогіки: адміністрація не тільки зліквідувала клас, а й переконала Вікторію в тому, що дітей можна виховувати без “інквізиторських методів впливу”. Незабаром помполіт покине свою посаду в пошуках кар’єрних просувань у комсомолі, натомість Мартінес відсторонять від роботи, її прізвище числиться серед звільнених в грудні 1939 р.<sup>263</sup> Подібні звільнення були складовою ширшої кампанії з перегляду кадрової політики як серед радянських, так і серед іспанських працівників. Одну лінію аргументації, що могла б пояснити провадження таких заходів, пропонує Карл Кваллс, маркуючи це “the expulsion of the bad influences (виключення поганих впливів)”.<sup>264</sup> Своєрідним поштовхом до змін стала промова Сталіна навесні 1939 року, яку генсек виголосив на XVII з’їзді ВКП(б). Відповідаючи на запитання, що означає правильно підбирати кадри, Сталін запропонував зосередитись на відповідності між особистими якостями людини, її здобутками та посадою, яку вона займає.<sup>265</sup> Конкретно у випадку з дитбудинками йшлося про те, що персонал, який не може дорівняти до рольової моделі вихователя, через низький освітній рівень, нездорову поведінку, підозрілі політичні схильності чи інші причини, мав бути якнайшвидше відсторонений.

Це накладається на ширший контекст змін, що відбуваються в радянській освітній системі в другій половині 1930-х. Педагогічні інновації, що базувались на ідеї “дитячої автономії”, відійшли у минуле, настав час вчитель-центричної системи під проводом Антона Макаренка, радянського методолога. Це особливо помітно у випадку з колись прогресивною системою наук про дитину – педологією. Після публікації відповідного декрету в липні 1936 р. долучених фахівців звинуватили у псевдонауковості та проведенні шкідливих експериментів над дітьми, що підтримували біосоціальний детермінізм. Окрім закриття спеціальних шкіл та введення заборони на педологічні програми, почали активно розформовувати самі штати працівників. На заміну дискредитованим педологам, які мали терміново проходити перекваліфікацію, вийшов радянський вчитель. Професійні кадри бачились найкращими посередниками у передачі радянської культурності. Від їхньої якісної підготовки залежала трансформація радянських дітей на продуктивних, дисциплінованих та патріотичних громадян соціалістичного суспільства.<sup>266</sup>

При цьому не варто сприймати перегляд штатів синонімом до “чисток”. До радянського персоналу, як і в інших дитбудинках, на рівні адміністрації застосовували догани, вирахування відсотка з заробітної платні та інші форми покарань (це стало ще

---

<sup>263</sup> Елпатьевский, *Испанская эмиграция в СССР*, 141–142.

<sup>264</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 57–62.

<sup>265</sup> Сталин, Иосиф, “Отчетный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) 10 марта 1939 года”, часть III, пункт 2, “Подбор кадров, их выдвижение, их расстановка”, *Marxists Internet Archive*, [https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14\\_57.htm](https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_57.htm).

<sup>266</sup> Andy Byford, *Science of the Child in Late Imperial and Early Soviet Russia* (Oxford: Oxford University Press, 2020), 248–254.

простіше після ухвалення указу “Про трудову дисципліну” в 1940 році)<sup>267</sup>. Після чого працівники могли або поновити власну репутацію, або бути звільненими. Ще частина працівників полишала роботу в дитбудинках з особистих причин, їм також необхідно було підшукати заміну. До прикладу, після військових захоплень СРСР в 1939-1940 років, працівники могли “передислоковуватись” на нові території. Для когось це була можливість кар’єрних просувань, для когось — втеча від відповідальності. Збереглась історія виховательки Приходько, кандидатки в члени ВКП(б), з одеського дитбудинку. Жінка близько двох років працювала в інтернаті, а в 1940 році переїхала до Західної України. Під час комісійних розслідувань виявилось, що Приходько була долучена до матеріальних зловживань в інтернаті, але її це вже мало зачіпало, виправдальні записки вона надсилала вже зі Станіслава.<sup>268</sup>

Що ж в такому випадку робили з іспанським персоналом, життя якого було напряму прив’язане до установи? Насправді те саме. Особисті характеристики, що складались на іспанських вихователів, фіксували всі слабкі місця: особисті якості, (не)лояльність до СРСР, рівень професійної підготовки. Якщо людина не відповідала вимогам посади, ставлячи під загрозу належне виховання іспанських дітей, її необхідно було відсторонити. Після звільнення передбачалось, що іспанці зможуть краще інтегруватись в радянське суспільство, працевлаштуватись, підівчити російську. Однак з цим могли виникати проблеми. Ельпатьяєвський наводить таку статистику з листування секретаря ВЦРПС із завідувачем відділу кадрів Виконавчого комітету Комінтерну. Станом на зиму 1941 року в СРСР залишилось 129 іспанців, що прибули разом з дітьми у ході перших евакуацій: 100 з них продовжувало працювати в дитбудинках, натомість 29 було звільнено впродовж 1940 року. Половина з когорти звільнених так і не змогла влаштуватись на роботу, а ті, кому вдалось, все одно продовжували жити в дитбудинках.<sup>269</sup>

Це сформувало дещо парадоксальну ситуацію. Дорослих іспанців не могли депортувати назад у франкістську Іспанію, навіть якщо вони не виконували свою функцію рольових моделей. Водночас їм складно було повноцінно включитись у радянське суспільство, тому вони залишались в просторі інтернатів. У спробі залагодити цю дилему з’являється ще один гравець — спецслужби, що інфільтрують своїх агентів у середовища дитбудинків, контролюючи та направляючи прибулих іспанців у бажаному напрямку. Влітку 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР, майор Кобулов, провів ревізію роботи обласних органів НКВС в іспанських дитбудинках. Попри те, що всі листи датуються 15 липня, рівень залученості в інтернатах відрізняється. Якщо в харківському та одеських дитбудинках вже зібрали свідчення про наявність серед персоналу “фашистських елементів”, то в київському

---

<sup>267</sup> Указ Президиума Верховного Совета СССР, “О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений”, 26 июня 1940 года, <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16456.htm>.

<sup>268</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 48.

<sup>269</sup> Ельпатьяевский, *Испанская эмиграция в СССР*, 145–146. На додаток, ці іспанці не отримували персональну підтримку від ЦК МОДР чи профспілок як політемігранти, бо прибули до 1939 року, тобто до завершення громадянської війни.

колективі три дорослі іспанки взагалі не обслуговувались агентурно.<sup>270</sup> Також зовсім немає інформації про херсонський дитбудинок. Це дає змогу припустити, що посилення уваги НКВС до іспанських інтернатів розпочалась лише навесні-влітку 1939 р.

Хронологічно це збігається з початком хвилі звільнень серед вчительського колективу. Однак інфільтрація, скоріш за все, була пов'язана з завершенням громадянської війни в Іспанії. Офіційне встановлення франкістського режиму означало посилення ідеологічних загроз, про які радянська влада і до того була свідомою. Попередній збір даних дозволив Кобулову зініціювати створення справи під кодовою назвою “Фалангісти”, що мала не тільки виправити наявні проблеми, а й запобігти новим. Навряд чи рішення було самостійним, справа мала координуватись з Наркоматом внутрішніх справ СРСР, але надані наркомом рекомендації дозволять зрозуміти пріоритети діяльності. Перше, що було впроваджено, це контроль над кореспонденцією, що ведуть іспанські працівники. Так, в харківському дитбудинок вдалось перехопити звернення двох сестер Пакіти та Ігнасії Уртеаги. Молоді жінки 23-25 років не були членами ІКП, а належали до маловідомого Союзу лівих республіканців.<sup>271</sup> Однак проблема була не у формальних політичних афіліаціях, а в родичах. Уртеаги підтримували зв'язок зі своїми братами в Іспанії, що нібито були на офіцерській службі в армії Франсіско Франко. Антирадянський характер листувань закидали й вихователькам в одеському дитбудинок, Тересі Бланкео та Боніфації Куенко.<sup>272</sup>

Направду, така практика контролю не є новою, Вікторіє Сієра у свій час досліджувала цензурування іспанських дитячих листів, що надсилались з Радянського Союзу. Перша перевірка відбувалась ще на етапі написання, лист мав вичитати персонал або ж просто допомогти скомпонувати, натомість друга проводилась вже в поштовому відділенні. Звичайно, існували методи, яким чином цензуру можна було обійти (використовувати щось на зразок шифру, просити відправити лист через третіх осіб), але це скоріш винятки, ніж правило. Уважність до перевірки листів була зумовлена їхньою важливою пропагандистською роллю. Коли написані тексти доходили до Іспанії, їх читали в родинному колі, серед друзів, сусідів та знайомих, поширюючи ідилічну картинку життя на “батьківщині пролетаріату”. Така радянська агітація мала свої наслідки. Після падіння Барселони у квітні 1938 р. весь республіканський архів перейшов в руки Франко. А отримані дитячі листи, що не встигли відправити родинам, були згодом використані в репресивній кампанії проти республіканців.<sup>273</sup>

Негативний вплив зовнішніх контактів, що підтримував іспанський персонал, став помітним ледве не відразу, оскільки відображався на виховному процесі. Так, в

---

<sup>270</sup> ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, сп. 383, ар. 176.

<sup>271</sup> Елпатьевский, *Испанская эмиграция в СССР*, 136.

<sup>272</sup> ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, сп. 375, ар. 216; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, сп. 350, ар. 274.

<sup>273</sup> Verónica Sierra Blas, “‘Reconstructing Silences’: On the Study and Editing of Private Letters by Spanish Children Evacuated to Russia during the Spanish Civil War”, in *Private: Do (Not) Enter: Personal Writings and Textual Scholarship*, ed. João Dionísio (Amsterdam: Rodopi, 2012), 99–106.

одеському дитбудинку №3 звернули увагу на поведінку підлітка Анхела Лопеса. Ще в 1938 р. навчальні успіхи хлопця представляли як приклад до наслідування. Лопесу добре давалась арифметика, тому він на відмінно складав іспити.<sup>274</sup> Однак ні це, ні членство в комсомолі не завадило йому влітку 1940 р. порвати портрет генсека. А на питання вихователя, для чого він це зробив, грубо відповісти, що Сталіна він ненавидить.<sup>275</sup> Після проведення виховної роботи, Лопес нібито зрозумів свою помилку. Однак комісія, визначаючи причини такої поведінки, звернула увагу на те, що “на нього величезний вплив мають виключений із лав ВКП(б) і засуджений у 1940 р. за прогул Лейзеровський, а також іспанці т. Амадео, Туньйон, Родрігес, іспанські моряки з-за кордону та ін. ребята”.<sup>276</sup> Застороги щодо іспанських та радянських працівників є зрозумілими. Щоб запобігти негативним впливам на старших дітей, спецслужби розглядали вербування агентів серед працівників для “насадження усвідомлення”. Втім виникає запитання, хто такі “моряки іспанці ззовні” і який стосунок вони мають до дитбудинків?

Вже тривалий час іспанський персонал підтримував зв'язок з моряками, що осіли в портовій Одесі. Ці контакти не з'явилися нізвідки, починаючи з 1937 р., в інтернатах на рівні з іспанськими політичними делегаціями проводили зустрічі з моряками республіканського флоту.<sup>277</sup> Формально це представляли як складову ширшої кампанії солідарності з іспанським народом, але на практиці формувалась широка мережа контактів. По завершенні громадянської війни кількість моряків та інших іспанських військових в Радянському Союзі помітно зросла. Цю групу емігрантів зазвичай маркують “*circumstantial exiles* (вигнання за обставинами)”, вони доставляли вантажі чи прибували в Союз на навчання, але репатріюватись назад вже не мали змоги, тому мусили облаштовувати своє життя на місці.<sup>278</sup> Тут і ставали в нагоді знайомства з іспанським персоналом. До прикладу, одеські вихователі сконтактували двох моряків, Мартінеса і Нуніса, з іспанськими працівницями в Харкові — Араселі Лопес, Бенігно Прістою та згадуваними сестрами Уртеага. Морякам потрібна була певна допомога з житлом, оскільки вони хотіли переїхати в Харків на постійне проживання.<sup>279</sup> Це також пояснює, чому нарком Кобулов закликав агентів на місцях приділяти більшу увагу зв'язкам “іспанців з іспанцями, що проживають в інших містах Радянського Союзу і характер їх зв'язків”.<sup>280</sup>

При формуванні іспано-радянських колективів радянською владою закладались певні “запобіжники”, що мали посилити контроль за персоналом. Йдеться про обмеження кількості працівників на установу, встановлення чіткої ієрархії в

---

<sup>274</sup> “На новій батьківщині”, *На зміну*, 30 травня 1938, 3.

<sup>275</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 24–25.

<sup>276</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 24–25.

<sup>277</sup> “У гостях в іспанських дітей”, *Комуніст*, 16 травня 1937, 4.

<sup>278</sup> Luiza Iordache Cârstea, “The Republican Exile in the Soviet Paradise. Spaniards in Stalin’s Gulag”, *Journal of Iberian and Latin American Studies* 27, no. 1 (2021): 43.

<sup>279</sup> ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, сп. 375, ар. 217.

<sup>280</sup> ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, сп. 375, ар. 177.

дитбудинку та вимогу перепідготовки. Це мало забезпечити проведення належного виховного процесу, а також дозволити зберігати зразковий образ інституції назовні. Додатковий рівень контролю також був позначений інфільтрацією спецслужб після 1939 р., саме вони забезпечували відбір не рольових моделей, контроль над зовнішніми контактами та можливість вербування агентів серед іспанських працівників. Проте у підсумку все одно виникає запитання, наскільки результативно був проведений перегляд штатів. Чи радянській владі вдалось сформувати сприятливе середовище для перетворення іспанських вихованців на продуктивних радянських громадян?

Ситуація з персоналом різнилась від дитбудинку до дитбудинку, тому складно зробити узагальнений висновок про ефективність кампанії. Однак є спільна особливість, що могла стояти на заваді повноцінній реалізації планів з “очищення” дитбудинків від поганих впливів. Як у випадку з Кармен Мартінес, так і в ширшій вибірці его-документів, колективи іспанських дитбудинків найчастіше характеризуються через метафору сім’ї або ж дружніх відносин.<sup>281</sup> Побудова такого типу емоційного зв’язку може бути напряду пов’язана з привілейованістю іспанських дітей. Колективи були зацікавлені в тому, щоб триматись своїх посад, маючи першочерговий доступ до вихованців та ресурсів, що пропонував дитбудинок. Я не намагаюсь заперечити особисте бажання працівників піклуватись про дітей, втім, припускаю, що це цілком щире прагнення могло співіснувати з більш прагматичними інтересами.

### **3.2 “Від імені іспанців” або способи інституційних зловживань в дитбудинках**

“Треба прямо сказати ми були багаті. Нам ніхто не відмовляв ні в чому. Де б я не був, чи то мої помічники по культурній чи господарській роботі, в будь-якій організації міста нам був відкритий доступ всюди [...]. При одній лише згадці, що це потрібно для іспанських дітей, всюди нам надавали допомогу”<sup>282</sup>. Авторство цього уривка належить А. Сокульському, повне ім’я якого мені, на жаль, не відоме. Свого часу він був завідувачем одного з районних відділів народної освіти, але вже восени 1937 р. його призначили на нову посаду – директора київського дитячого дитбудинку для іспанських дітей. Спогади, наведені на початку, є лише частиною матеріалів, які зібрали працівники інтернату аж за 30 років після цих подій. Однак Сокульському вдалось вихопити лейтмотив – відчуття привілею, що подарував приїзд іспанців. Для директора це мало лише позитивні конотації. Підтримка, що надавалась дитбудинку, була не про примус чи накази згори, а від щирої поваги до тих, чиї батьки першими боролись проти фашизму. Тому діти могли розраховувати на найкраще забезпечення, а якщо хтось надумає сказати щось інше — буде “безчесною людиною чи ворогом”.

Попри погрози директора, я ризикнула поцікавитись, чи справді діти були єдиними бенефіціарами привілею, що пропонувала радянська влада. Як виявилось,

---

<sup>281</sup> Наталія Харитонova, “Советские педагогические работники детских домов для испанских детей глазами бывших воспитанников”, in *Антропология советской школы: Культурные универсалии и провинциальные практики: сб. ст.* (Пермь: Пермский гос. ун-т, 2010), 191.

<sup>282</sup> “Memòries dels treballadors... a la casa nº 13 de Kiev”, ANC1-555-T-254, 51.

відповідь на це запитання заперечна. Маючи у своєму розпорядженні значно більше ресурсів, ніж пересічний дитбудинок, іспанські інтернати ставали точкою тяжіння для радянських громадян. Адміністрація закладу, як і персонал, на власний розсуд вирішували, як розпоряджатись інституційними перевагами. Таким чином привілей набував транзитивних рис. Щоб проаналізувати, як це працювало на практиці, я сконцентруюсь на матеріалах перевірок двох одеських дитбудинків №2 та №3. Мене особливо цікавить формування мережі знайомств, використання просторів дитбудинку та матеріальних благ. Може видатись, що це звичайні адаптаційні стратегії, до яких мусили вдаватись радянські громадяни в умовах товарного дефіциту, браку житла та інших економічних невдач сталінських 1930-х. Втім у випадку з іспанськими дитбудинками наголос падає на перше слово — саме взаємодія з іспанським персоналом та дітьми уможливлювала використання привілею, перетворюючись на “trade mark” установи.

“Політичне значення” іспанських дітей передбачало прискіпливішу увагу до людей, які мають з ними працювати. Втім завдання упорядкувати штат кожного з п’яти дитбудинків, що міг сягати ста і більше працівників, було не такою вже й простою задачею. Тим паче в одеських інтернатах, що були найбільшими за кількістю дітей в УРСР: станом на осінь 1937 року 150 дітей в дитбудинку №2 імені Семашка та 200 дітей в дитбудинку №3 імені Кірова.<sup>283</sup> Директор останнього, Кунявський, подаючи черговий звіт до Кагановицького райкому КП(б)У в 1940 році, самостійно визнав помилки в організації роботи. Більшість радянських працівників не були “педагогами за професією, а людьми випадково ставшими педагогами”.<sup>284</sup> За визнанням хиби послідувала самокритика: адміністрація дещо ослабила контроль, не змогла вчасно допомогти у підвищенні кваліфікації, що відобразилось на успішності дітей. Однак це не була одномоментна помилка, персонал устатковувався подібним чином місяцями, якщо не роками.

Так, в одеському дитбудинку №3 було розкриті ціле “злочинне” формування, що було пов’язане між собою різними формами знайомств. Ключовою персоною в групі комісія визначила такого собі Лейзеровського, торговця, що тривалий час жив за кордоном. Маючи середню освіту, чоловіка допустили до викладання фізики та математики в кількох іспанських класах. Незабаром він допоміг прилаштуватись в дитячому будинку іншому вчителю — Скалету, з яким він певний час жив на еміграції. Але Скалет не був новою особою в системі. Напередодні його звільнили з дитячого будинку для іспанських дітей №2, де він викладав історію та географію. Згодом компанія розширилась ще більше: в інтернаті розпочала роботу дружина Лейзеровського, на прізвище Кірхмеєр, його сестра та ще одна подруга родини — Соколовська, касирка, що також жила певний час на еміграції.<sup>285</sup> Навряд чи появу такої мережі в одному дитбудинку можна назвати випадковістю.<sup>286</sup>

<sup>283</sup> ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, сп. 1, ар. 210.

<sup>284</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 12.

<sup>285</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 24, 28зв.

<sup>286</sup> Анна Фернандес-Ерес також помічає “скупчення” персоналу в російських дитбудинках для іспанських дітей, не маючи відповідної кваліфікації робітники займали штатні посади, отримуючи вищі дотації. Фернандес-Ерес, “Заставить их полюбить эту жизнь...”, 67.

Згромадження знайомств підпадає під форму “блату”, йдеться про послугу доступу, що стає можливою завдяки особистим зв’язкам та представляється як обмін чи взаємодопомога.<sup>287</sup> При цьому адміністрація тривалий час була готова толерувати таке “кумівство”, оскільки перевагою групи залишалось знання іспанської. Мовні фахівці були рідкістю, і їх брак турбував радянських управлінців ще від 1937 р. Раднарком СРСР навіть порушував питання перекваліфікації студентів старших курсів інституту іноземних мов на іспанських перекладачів.<sup>288</sup> Це мало певні результати. В одному з усних інтерв’ю білоруський студент, що якраз вступив до Педагогічного університету ім. Герцена (м. Ленінград), згадує про “...спеціальний курс іспанської мови, що проводився в інституті, а ті, хто його закінчив, працювали або в Іспанії перекладачами, або з іспанськими сиротами в Росії”.<sup>289</sup> Однак попит та пропозиція на фахівців/чинь іспанської ніколи не був співставний з реальними потребами дитбудинків. Тому реємігранти з досвідом життя деінде або ж іноземці часто ставали в нагоді.

З колективу дещо вибивається історія виховательки Оніхімовської, оскільки вона не була напряму пов’язана з родиною Лейзеровських. Ба більше, жінка мала відповідну освітню підготовку для роботи у дитбудинку. В 1939 році Оніхімовська закінчила Одеський педагогічний інститут. Це ті самі новоспечені кадри, які закликав залучати до роботи Сталін у своїй промові навесні 1939 року щодо кадрової політики. Молодь була ключем до продуктивності праці, яку необхідно було підтримувати у розвитку. Однак жінка відмовилась працювати у звичайному сільському дитбудинку, куди її відправили за розподілом. В листах Оніхімовська переконувала обласний відділ освіти, що взагалі не здатна бути педагогом, — “цей маневр їй не вдався”. Не отримавши задовільної відповіді, вихователька взяла собі відгул та поїхала до Одеси, де без відома відділу освіти влаштувалась на роботу в іспанський дитбудинок №3.<sup>290</sup> Ця історія насправді про пошук можливостей у професії. Робота у сільському інтернаті могла забезпечити Оніхімовській лише перевантаження, натомість іспанський інтернат пропонував зовсім інший рівень фінансування, заробітної платні, врешті, забезпечення.

Однією з переваг іспанських дитбудинків був доступний розмах простору. Управлінці, облаштовуючи місце, закладали приміщення не тільки для дітей, а й для іспанського та частини радянського персоналу. Це було, першою чергою, питання зручності, оскільки інтернати локувались за містом. Втім “роздобути” бажаний простір для одеських дитбудинків було не так вже й просто. Річ у тім, що їх створили на базі будинків відпочинку, де вже проживали люди. Перші заклики РНК УРСР виселити сторонніх з дитбудинку, вірогідно, були проігноровані. Тому управлінці були змушені нагадуватись про це навесні вже 1938 року, тобто більш ніж півроку з часу

---

<sup>287</sup> Alena V. Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 32, 37–38.

<sup>288</sup> ГАРФ, ф. Р-5446, оп. 1в, д. 495, л. 69.

<sup>289</sup> HPSSS. Schedule A, Vol. 24, Case 476 (interviewer S.H., type A4). Male, 36, Byelorussian, Teacher, 25.

<sup>290</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 28.

відкриття установи.<sup>291</sup> Дев'ять родин, що проживали в дитбудинку №2, можливо, і змусили звільнити приміщення, але це не означає, що зловживання простором дивним чином припинились. Станом на 1940-41 рр. в просторі одеського інтернату продовжували жити сторонні люди. Працівники на постійній основі намагались прилаштувати в дитбудинку когось ззовні. Це було простіше зробити в будівлях для персоналу, подалі від іспанських дітей. Так, на робочій кухні гуртожитку дитбудинку №2, в кращих традиціях комунальної квартири, проживало шість людей з трьох різних сімей.<sup>292</sup>

Збереглись також свідчення, що в гуртожитки чи на роботу в дитбудинки могли навідуватись любовні прихильники працівників/ць. Зі слів колег, Дуся Трубіцина, вожата та комсомольська організаторка, запрошувала ночувати свого чоловіка. Він нібито був військовим і завжди представлявся, що живе в санаторії НКВС неподалік. Траплялось і таке, що прихильник просив іспанських дітей, щоб покликали Дусю до нього на зустріч.<sup>293</sup> Чи намагались це якось регулювати? Скоріш за все так. У справі кілька разів трапляється згадка про наказ наркома освіти, що “забороняв надавати в індивідуальне користування кімнати”.<sup>294</sup> Однак виникають сумніви щодо його дієвості. Як йшлося у минулому розділі, адміністративний хаос ослаблював контроль над периферійними дитбудинками як на рівні республіки, так і у взаємодії з центром. Натомість становище інтернатів узалежнювалось від доброчесності персоналу, що здійснював владу над вихованцями, керував простором та ресурсами дитбудинку. У випадку одеських дитбудинків, адміністрація інтернату сама підтримувала такі види просторових зловживань. Директорка, Анета Дорман, не тільки надавала у користування приміщення для проживання, а й сама з родиною переїжджала на зиму у дитбудинки.<sup>295</sup>

Без належних зовнішніх перевірок, що мали б забезпечувати управлінці міського/обласного рівня, подібні зловживання набували промислових масштабів, наведу приклад для розуміння проблеми. В другій половині 1930-х в радянських навчальних закладах повертають шкільну форму. Цей крок в теорії мав соціально урівняти дітей, але в реальності не всі батьки могли собі її дозволити, що вже казати про дитячі будинки.<sup>296</sup> В іспанських інтернатах для цих потреб мусила бути кравчиня, або як її іменують у справах – модистка. Персонально відшитий одяг демонстрував статусність установи. Луїза Бернальдо, що потрапила в інтернат на вул. Пироговській в Москві, пригадує: “Наш дитячий будинок був привілейований. Нас одягали на замовлення, приходили знімати мірки. Нас дуже любили, всюди запрошували”.<sup>297</sup> Відшивати персонально одяг мали й в одеському дитбудинкові, але директорка досить

<sup>291</sup> ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 32.

<sup>292</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 15.

<sup>293</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 49, 50.

<sup>294</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 3.

<sup>295</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 35.

<sup>296</sup> Фицпатрик, *Повседневный сталинизм*, 132.

<sup>297</sup> Луиза Бернальдо Де Кирос (Савина), *Дети войны*, <https://ninodelaguerra.ru/luisa>

швидко відмовилась від послуг кравчині, надавши перевагу артілі. Таким чином можна було отримати товари на 20% дешевше. Однак після виконання перших домовленостей з пошиття, цех з п'яти людей просто залишився на території дитбудинку. Окрім замовлень для інших санаторіїв в Аркадії, були вивішені плакати з рекламою про послуги пошиву для всіх радянських громадян. Таку “угоду” не можна назвати вигідною для дитбудинку. Замовлень було не так багато для утримання цілої артілі, навіть попри отриману знижку на товар. Зате цех жив собі вільно на території дитбудинку, не сплачуючи за оренду, електрику та інші доступні блага.<sup>298</sup>

За повернення цих махінацій в дитбудинку варто віддати належне директорці, Анеті Дорман. На цій посаді мало хто затримувався (зі свідчень однієї з працівниць, це була шоста адміністраторка за останні два роки), але Анета Петрівна змогла дати собі раду. Навколо жінки сформувалась група поплічників, подібно до випадку Лейзеровського в дитбудинку №2, що радо допомагали Дорман в реалізації планів. Не тому, що їх хтось примушував, а тому що це було взаємовигідно. Директорка мала широку базу контактів в Одесі, як і серед торговельних точок, так і владних органів, що дозволяло їй якісно та швидко діставати дефіцитні речі. Фактично йдеться про мережу патрон-клієнтських відносин: адміністрація залежала від сприяння міських партійців, а персонал — від адміністрації.<sup>299</sup> Це також служило певним виправданням для самої директорки, що нібито намагалась “трохи допомогти працівникам...які далеко живуть від міста і в чергах не можуть нічого дістати”.<sup>300</sup> Не йдеться про рівномірний доступ до благ, ієрархії розподілу були цілком реальними, але мала зберігатись спільна прив’язка до “іспанської марки”, щоб система продовжувала функціонувати.

Передача привілею через взаємодію з іспанськими дітьми набула двох основних форм. Перша більше нагадує звичайні крадіжки: радянський персонал міг “позичати” у вихованців або гроші, або інші цінні речі. Припускаю, що подібні ситуації також уможливлювало налагодження дружніх відносин між працівниками та вихованцями. До прикладу, вихователька Котляревська забрала у дівчинки Хулії Фернандо цінний браслет, який залишився їй від батька, що загинув на війні. Взагалі, по приїзді в дітей мусили забирати пожитки — це частина самого процесу інституціоналізації в радянську систему опіки, але такі пам’ятні речі могли залишати, і персонал про це знав. Котляревська так і не змогла повернути браслет, виправдавшись, що його викрали під час її поїздки в Москву. Щоб загладити свою провину, жінка подарувала дівчинці косинку.<sup>301</sup> Може видатись, що це одиничні випадки, які не мають нічого спільного з розуміння привілею іспанських дітей як колективу. Однак радянські працівники практикували й інші способи залучення іспанських дітей у свої плани, що набувало більш театралізованого характеру.

Дорман на постійній основі зверталась до торгових організацій міста (Універмаг, Індпошив та ін.), прохаючи про закриття певних потреб іспанських дітей.

---

<sup>298</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 15.

<sup>299</sup> Фицпатрик, *Повседневный сталинизм*, 134–140.

<sup>300</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 9.

<sup>301</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 41.

В цьому їй сприяли добрі знайомі в міській раді, що вимагали “справжнього піклування про дітей іспанців”.<sup>302</sup> Один з таких випадків трапився наприкінці 1939 — на початку 1940 року, коли директорка отримала кілька відношень від секретарки одеського міськкому, такої собі Фішман, на отримання 60 пар модельного взуття в спецмагазині. Для більшої переконливості на закупи часом водили й самих дітей. Згадувана Котляревська доповіла на іншу виховательку — Приходько, яка запросила групу вихованок у числі 8-10 людей в магазин модельного взуття нібито для примірки.<sup>303</sup> Фізична присутність іспанських дітей створювала хибне уявлення, що взуття буде використане за призначенням. В результаті ж частина викупленого товару пішла для персоналу, частина — для сторонніх людей поза дитбудинком, решту ж отримали партійці з міськради. Формально, система закритого розподілу була заборонена, починаючи з 1935 р., але офіційне звернення для потреб дитбудинку робило запит легальним. Продавець також знав про ці домовленості.

Подібним чином сама Дорман “завжди відлучалась з роботи, брала з собою іспанську-піддану Політ і завжди водила її як іспанку, під цією маркою всюди брала товарів і речей під виглядом іспанського дитячого будинку”.<sup>304</sup> Особиста історія Політ А.А., мабуть, одна з найбільш загадкових. Оскільки її імені немає в списках працівників станом на січень 1939 р., це означає, що вона могла прибути пізніше, в ході додаткових евакуацій, або ж влаштуватись на роботу як іспанська політемігрантка, що вже була в СРСР. Я схиляюсь до другого, оскільки жінка дуже добре знала російську, займала посаду перекладачки в дитбудинку і її також долучали до викладання дітям. Дружні стосунки з Дорман інша працівниця, Єва Вільдерман, назвала “явно підозрілими”, але вигоди таких зв’язків складно заперечити. Навіть якщо Політ отримувала певну допомогу від ЦК МОДР, дістати необхідні товари було не простою задачею, особливо після закриття у 1935 році “Всесоюзної контори по забезпеченню іноземних спеціалістів та робітників”. Співпраця з Дорман натомість дозволяла іспанці серед перших отримувати доступ до дефіцитних речей (верхній одяг, панчохи, взуття та інше), а така потреба в неї була. У спробі виправдатись від звинувачень у спекуляції, іспанка просила зважити на її особисте становище: “Я знала, що за такими цінами не можна було купувати, але у мене не було іншого виходу, бо я була зовсім роздягнена”.<sup>305</sup>

Матеріальними обмінами ця співпраця не обмежувалась. Налагоджена комунікація з адміністрацією також означала можливість зарезервувати за собою посаду або навіть кар’єрні просування. Одного разу Політ вже хотіли звільнити через суперечку з помполітом Розенбергом та іншим перекладачем в ході скорочення штатів, але, дякуючи заступництву “згори”, її залишили в дитбудинку.<sup>306</sup> Траплялись й переміщення працівників з місця на місце. Одна з іспанок, ім’я не фігурує, працювала кравчиною, але після того, як з’явилась професійна робітниця, її мали звільнити. Щоб

<sup>302</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 2.

<sup>303</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 5, 19.

<sup>304</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 7.

<sup>305</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 29.

<sup>306</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 42.

зберегти місце в дитбудинку, директорка перевела іспанку на посаду п'ятої нічної няні, хоча за кошторисом їх мало бути лише чотири. Після зауваги бухгалтера іспанку ще раз змістили, тепер вже на посаду виховательки. Згодом ця ж іспанка-кравчиня поїде у Москву на курси з підвищення педагогічної кваліфікації, якої в неї не було... Звичайно, що це відображалось на фондах інтернату, в деякі місяці фіксувались значні перевищення витрат. А також ставило в особливо скрутне становище фінансистів дитбудинків, що мусили або "коригувати" витрати під потреби персоналу, або діяти на випередження, доповідаючи про всі махінації в місцеві владні органи, або ж напряду в Наркомат освіти УРСР чи ВЦРПС.

Бухгалтер, Лівшиць, в дитбудинку №2 вирішив виключити себе з цієї історії, напряду конфліктуючи з Дорман: "Ви прислуховуєтесь до настроїв ображених працівників, котрі звикли заробляти в дитбудинкові не скільки слід, а скільки вдасться".<sup>307</sup> Це також було можливістю "зберегти обличчя" чесного громадянина перед звітними органами. А що ж робити решті працівників? Проблема полягала в тому, що внутрішній розподіл ніколи не міг бути справедливим. Адміністрація, що мала прямий доступ до ресурсів дитбудинку, так чи інакше отримувала більше вигод. Буде це одіозна Анета Петрівна, що перепродавала товари за спекуляційними цінами, чи помполіт Розенберг, що вирішив здати в оренду машину дитбудинку екскурсійній базі. В непоганому становищі також були працівники, наближені до управлінців, що мали змогу виносити кілограми продуктів з дитячої їдальні, отримувати собі товари першої необхідності чи жилі кімнати у користування. Однак навіть тут виникали ієрархії преференцій, що викликало заздрощі. І це не враховуючи "нижчий персонал", який часто взагалі вилучали з обороту.

Допити перевірочих комісій означали тільки одне – бажання виправдати себе, часто за рахунок обвинувачення інших. Працівниця Приходько, що вже певний час не працювала в дитбудинку і переїхала з Одеси в Станиславів в 1940 р., була подивована, чому конкретні виховательки взагалі порушують ці питання, "коли мені відомо, що вони більше всього були зацікавлені в купівлі товарів для співробітників і в тому числі для себе".<sup>308</sup> Особливо не шкодували саму Дорман, директорка опинилась основною підозрюваною у зловживанні політичним значенням дитбудинку, самозабезпеченні та інших речах, про які йшлося напередодні. Оскільки Анета Петрівна також мала знайомства у міських партійних органах, закиди переходили на особистий рівень. Жінка нібито жила з членами бюро обласного комітету партії, тому і мала можливість все дістати. Їй також приписували стосунки з вихователькою Дусею Трубіциною, працівниці нібито "допускали статеву розпущеність, займаючись цим на квартирі у Дорман, за відсутності її чоловіка".<sup>309</sup> Подібні звинувачення зруйнували репутацію директорки, навіть попри спроби патронки, секретарки міського комітету Фішман, заступитись за свою клієнтку.<sup>310</sup>

---

<sup>307</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 35.

<sup>308</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 33.

<sup>309</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 48.

<sup>310</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 51.

Ці речі складно підтвердити чи спростувати, але вдавання до сексуального дискурсу у радянській судовій системі також може свідчити про брак контролю між центром та периферією, а точніше — про спробу його поновити. Так, всі розслідування проводились на місці локальними управлінцями, проте відгуки одеського кейсу доходили як до Києва, так і до Москви. Координоване посилення звинувачень або і взагалі їхня фабрикації дозволяла створити показову справу проти небажаних осіб. Резонансні випадки вказували, яка поведінка є “паталогічною”, стаючи уроком для інших, у нашому випадку — решти працівників дитбудинків<sup>311</sup>. Сама система не сформувалась одномоментно чи після приходу якогось конкретного директора. Це роки випробувань схем розподілу, які неможливо було контролювати. Подібні прецеденти розглядає і Кваллс, проте не з радянськими працівниками, а з іспанськими в дитячих будинках РРФСР.<sup>312</sup>

Проте треба враховувати, що іспанці мали більший імунітет до подібних звинувачень. З часом радянський персонал також навчився це використовувати. До прикладу, в дитбудинку №3, де сформувалась “злочинна” група Лейзеровського, двох іспанських педагогів свідомо підсиляли озвучувати вимоги до адміністрації. Частина з них стосувалась важливих питань щодо забезпечення дітей навчальними матеріалами та їх подальшого працевлаштування, інші ж впирались в колективні ієрархії та розподіл благ дитбудинку. Іспанці поцікавились, “чому це помполіту дали на сніданок велику порцію пюре і два стакани молока”.<sup>313</sup> Це може звучати комічно, але радянські працівники розуміли, що адміністрація з більшою вірогідністю дослухається до зауваг, висловлених іспанцями. Це також може пояснити, чому пишучи заяву в прокуратуру щодо прогулів одного зі шкільних викладачів, якого нібито покривав директор Кунявський, радянська частина персоналу намагалась залучити підписи іспанських колег.<sup>314</sup> Це та неочевидна підтримка, яка робила їхні заяви сильнішими.

Питання полягає в тому, як до цього ставились самі іспанці? На думку Кунявського, працівники не просто пішли на співпрацю з групою Лейзеровського. Частина педагогів, що прибули в дитбудинок лише у 1939 р., Амадео, Туньйон, та Родрігес, самі виступали в ролі “політкомісарів”. Висловлюючи застереги щодо розбрату в дитбудинку, Кунявський висунув такі звинувачення у звіті Кагановицькому райкому КП(б)У від 12 листопада 1940 р.:

а/ Вони (іспанські працівники — Н.Д.) заявляють, що їм доручено інформувати про стан дитячого будинку в Москві, тому вони не обговорюють зі мною жодних недоліків у роботі, а пишуть в Наркомат освіти РРФСР, де працює іспанець тов. УРІБЕС, та до Комінтерну.

б/ Ця група надає вищезазначеним організаціям характеристики на окремих працівників дитячого будинку, що згодом викликає нездорові розмови з боку цих працівників.

---

<sup>311</sup> Botakoz Kassymbekova, *Despite Cultures: Early Soviet Rule in Tajikistan* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2016), 94–103.

<sup>312</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 59–61.

<sup>313</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 29.

<sup>314</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 22–23.

в/ Вони ставили переді мною питання про те, щоб я узгоджував з ними низку моїх дій щодо дитячого будинку.<sup>315</sup>

Можливо, перестрибуючи ієрархію, іспанці намагались дискредитувати керівництво дитбудинку і перебрати на себе більше влади, заручившись групою Лейзеровського. Можливо, мотивація була іншою, але результативність такої діяльності сумнівна. У висновках обласного відділу освіти хиби новоприбулих педагогів зазвичай описуються поблажливо: є поганий колектив та самі іспанці, які ще “потребують соціалістичного виховання”.<sup>316</sup> На відміну від іспанців, що обходились доганами чи відрахуваннями з зарплати, радянський персонал мусив нести повну відповідальність. Першим ділом звільнили Оніхімовську, виховательку, що втекла з сільського дитбудинку. За нею послідував Скалет — вчитель відзначився прогулами, крадіжками табелів і бажанням посіяти розбрат в колективі. Також відсторонили Лейзеровську, жінці закинули застосування насилля до іспанських дітей з погрозою передати справи до прокуратури. Натомість Лейзеровський, Кірхмеєр та Соколовська поки залишились на посадах, але обласний відділ освіти мав переглянути штат працівників і підшукати їм заміну найближчим часом.

У випадку з іспанськими дітьми значно складніше прослідкувати їх власне розуміння ситуації. Хоча в ході перевірок у дітей також збирали свідчення, це не пряма мова джерел. У справах вихованці переважно постають пасивними об'єктами зловживань. Натомість непослух з боку іспанських дітей зазвичай категоризувався як прогалина у виховній роботі. Проте діти цілком могли копіювати поведінку персоналу або ж взагалі сприймати це як частину гри. Іспанські діти, до прикладу, самостійно знаходили собі гроші на кишенькові витрати: “У кухаря на виробництві з роздягальні було вкрадено 200 рублів під час травневих свят, а коли діти пішли до Аркадії, у п'яного громадянина (який випив) під час травневих свят діти витягли 50 рублів”.<sup>317</sup> При цьому діти завжди мали варіант для виправдання, кажучи, що гроші вони отримали від старших іспанців за допомогу по дому.

Проте тут важливо звертати увагу на гендерний розподіл. Саме вихованки дівчата фігурують у випадках з крадіжками цінних речей та походами в магазин для примірки, натомість хлопцям навпаки приписується агентність, ось як в інциденті з заступником по політичній частині Розенбергом. Помполіт в дитбудинку №2 був прихильником суворих методів виховання, за порушення дисципліни Розенберг міг публічно виключити з гуртка чи заборонити всій групі перегляд фільмів. Це були дрібні проблеми, помполіта знімуть з посади за значно більші хиби в роботі, але діти також доклались до звільнення працівника. Підлітки, що були вже в комсомолі, нібито звернулись до Кагановицького районного відділу ЛКСМУ зі скаргою про побиття з боку Розенберга. Інцидент стався в майстерні, куди діти залізли через вікно. Помполіт, дізнавшись про “дебош”, намагався виламати двері, зачепивши когось з дітей.

---

<sup>315</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 12–13.

<sup>316</sup> ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 24–25.

<sup>317</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 15.

Неповага до працівника також проявлялась у надписах, що діти залишили на дверях Розенберга: “тут живе японець”, “тут живе фашист”.<sup>318</sup>

Ситуація в одеських дитбудинках №2 та №3 найбільш вірогідно була екстремальним випадком. Однак патерни, які вдалось підсвітити (мережі патрон-клієнтських зв'язків, форми матеріальних та просторових зловживань), могли вибірково повторювати і в інших іспанських інтернатах. Це пояснюється самою специфікою їх роботи. Периферійні дитбудинки мали тенденцію закриватись в собі, гуртуючись довкола інституційного привілею. Переваги отримувала дитяча установа, що вже згодом розподіляла блага на користь іспанських дітей. Саме це виявляло транзитивну характеристику привілею, “іспанська марка” опинялась у використанні ширшого кола осіб. При цьому не існувало якісних інструментів контролю як на рівні союзного центру, так і в республіці, тому час від часу доводилось вдаватись до показових справ, які розкривались руками місцевих управлінців. Мені не відомо, чи всі звільнення винуватців справді вдалось впровадити, звіт останньої комісійної перевірки датується травнем 1941 р. Однак подібні стратегії адаптації до скрутних 1930-х точно знадобились персоналу в найближчі роки. Початок війни переверне життя іспанських дитбудинків зі звичного ритму життя, привілей необхідно було “перевизначити” на нових умовах.

\*\*\*

Персонал дитбудинків мав найближчий рівень доступу до іспанських дітей, проте й тут існувала внутрішня ієрархія. Навіть якщо іспанські працівники краще розумілись з вихованцями, спілкуючись із ними рідною мовою, радянський персонал посідав вище становище. Саме на них радянська влада покладала основну відповідальність за виховний процес — передати основи радянської культурності. Працівники також мали підтримувати образ зразкового інституту назовні, модеруючи публічні представлення іспанських дітей. Втім посилений контроль через “очищення штатів” чи нагляд спецслужб не завжди виправдовував докладені зусилля. Робота в дитячому будинку приносила співробітникам приховані переваги, що спонукало радянських громадян міцно триматися за свої посади. Ексклюзивний доступ до ресурсів закладу, як і самих іспанських дітей, провокував ризик передачі привілею недолученим до нього людям. Це не означає, що іспанські діти взагалі втрачали до нього доступ — просто блага доходили до кінцевих реципієнтів не в повному обсязі.

---

<sup>318</sup> ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 42–43.

## ЕПІЛОГ

Громадянська війна в Іспанії (1936-1939) суттєво посилила передчуття наближення великої війни. Свідчення цього можна зустріти в синхронних джерелах, особливо серед радянських громадян, що активно долучались до кампанії солідарності з Іспанією. До прикладу, Маргарита Алігер, ще будучи студенткою Літературного інституту імені Максима Горького в Москві, доєдналась до складання звернення до іспанського народу. За свій доробок дівчина отримала державну відзнаку та була прийнята в Союз письменників СРСР. Цей кар'єрний злет збігся з іншою радісною подією — у січні 1939 р. дівчина записала у щоденник, що вони з чоловіком чекають на дитину. Однак в тексті відразу зринуло побоювання, що “уже пахне близькою війною”.<sup>319</sup> Це припущення жінка пов'язала з провалом іспанських політик: війська залишали Барселону, ніде було купувати зброю, кордони поступово закривались.

Розуміння взаємозв'язку між війнами проговорюється і в ретроспективних джерелах. Рада Грановська застала початок війни в Ленінграді, в червні 1941 року їй було всього 11 років. Не маючи змоги евакуюватись в перші дні, дівчинка пробула з родиною в блокадному місті аж до весни 1942 р. Міркуючи про досвіди воєнного дитинства, Рада згадала, як до них в родину навідувались іспанські діти, що жили в одному з міських дитячих будинків. Жінка намагалась таким чином підкреслити, що “...до початку війни у нас був особливий клімат в місті. Для нас це був не початок війни, а уже продовження після Іспанії”.<sup>320</sup> Ще гостріше наступність конфлікту відчувається у спогадах вихователів іспанських дитбудинків. Персонал був свідком різних реакцій іспанських дітей: від істерик вихованців, які розуміли, що війна наздогнала їх знову,<sup>321</sup> до готовності копати окопи на території з чітким розумінням, що робити далі.<sup>322</sup>

Попри всю (не)очікуваність війни, владні структури були свідомі загрози наступу, тому провадили послідовну підготовку. Спершу під потреби оборони забрали частину приміщень, що були у користуванні іспанських дитбудинків.<sup>323</sup> А вже у червні 1941 р. розпочалось складання списків на евакуацію. Зовні це виглядало як надзвичайно продуманий план: оцінивши кількість мешканців, персонал та речі, що можна було б вивезти товарними вагонами, управління визначали потенційне місце призначення.<sup>324</sup> На практиці, звичайно, реалізувати це не вдалося. Київський дитбудинок для іспанських дітей дивним чином евакуювали відразу в Сталінград,

---

<sup>319</sup> Маргарита Алигер, Запись от 29 января 1939 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/147224>

<sup>320</sup> Грановская, “Начало войны”.

<sup>321</sup> ДАХО, ф. 4001, оп. 1, сп. 1, ар. 7.

<sup>322</sup> Светлана Алексиевич, “Мы не стреляли...”, в *У войны не женское лицо... Документальная проза (отрывки)* (Москва: Правда, 1988), 139.

<sup>323</sup> Серед бажаних будівель опинились іспанська школа в Одесі по вул. Пролетарський бульвар, а також київська українська школа №140, куди ходили іспанці. За час тимчасових канікул вихованців намагались перерозподілити по нових школах та організувати навчання у кілька змін. ЦДАВОУ. Ф. 166, Оп. 16, Сп. 3. Ар. 11, 17.

<sup>324</sup> ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 16, сп. 3, ар. 69.

тому Наркомат освіти УРСР не міг відстежити їх точне місце перебування.<sup>325</sup> Натомість харківський дитбудинок на Помірках залишався в місті аж до осені 1941 р., хоча територія входила до особливо небезпечної зони.<sup>326</sup>

Така різка зміна очевидно позначилась на умовах життя дітей. Луїс Гарсія Луке згадує, що два одеські дитбудинки об'єднали дорогою на евакуацію. Проте на станиці в Краснодарському краї вихованці довго не затримались. Ближче до зими 1941 р. дітей вивезли потягом вглиб РРФСР. "...Ми добирались цілий місяць, це були муки: холодно, без води, хліб замерзлий. Сокирами різали хліб. Воші. В цей час багато захворіли на дизентерію і на туберкульоз. Коли ми приїхали в Саратов, дев'ять дітей померло".<sup>327</sup> Ще частина дітей так і не дісталась кінцевого місця призначення. Як розповідає Антоліна Агірресабаль, що евакуювалась з Херсона, у них в групі загубився один вихованець. Як виявилось, його викрали німецькі військові й повернули назад в Іспанію. "Ми тоді не знали, що був наказ Франко іспанських дітей повернути на батьківщину. Ми потім йому заздрили".<sup>328</sup>

Насправді це був не одиничний випадок, вважається, що основну частину викрадених дітей складали ленінградські вихованці, група яких розділилась дорогою на Кавказ.<sup>329</sup> Цю новину швидко підхопила періодика на окупованих нацистами територіях, представляючи іспанців "жертвами ідеології інтернаціоналізму".<sup>330</sup> Весь цей час діти нібито виживали як радянські безпритульні в 1930-х. Однак більшовики сформували зразкові групи з усієї когорти евакуйованих, що мали краще забезпечення, саме їх показували іноземцям. Німецька влада, знаючи справжню долю іспанських дітей в СРСР, була готова "звільнити" їх та повернути на батьківщину. Спершу дітей полікували та переодягли, а потім направили госпітальним потягом до Кракова. Там їх пригощали в міському осередку націонал-соціалістичної організації, а дорогою до Берліна ще й роздали подарунки.<sup>331</sup>

В радянському контексті статус іспанських дітей, яких все-таки вдалося евакуювати вглиб СРСР, почав активно перевизначатись вже після того, як вони облаштувалися на нових місцях. Лікарка Богопольська, яка працювала в київському дитбудинку, дійшла висновку, що іспанці "на рівні зі всіма дітьми Радянського народу пережили всі жахи війни, евакуацію, голод, холод, зрушення нервової системи..."<sup>332</sup> Проте в той самий час працівниця зазначає, що "...тільки завдяки прекрасним умовам,

---

<sup>325</sup> ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 16, сп. 3, ар. 134–135.

<sup>326</sup> ЦДАВОУ. Ф. 166, оп. 16, сп. 3. ар. 173.

<sup>327</sup> Луїс Гарсія Луке, *Дети войны*, <https://ninosdelaguerra.ru/luisrus>.

<sup>328</sup> Антоліна Агірресабаль, *Дети войны*.

<sup>329</sup> Див. більше: Carolina García y Pablo Fernández, "Españoles capturados por los alemanes en la URSS (1942-1943)", *Nuevatribuna*, <https://www.nuevatribuna.es/articulo/cultura---ocio/memoria-historica-espanoles-capturados-alemanes-urss-1942-1943/20200909154052178978.html>.

<sup>330</sup> "Доля безпритульний дітей в Советському Союзі", *Нове українське слово*, 10 грудня 1942, 4.

<sup>331</sup> "Der Kindermord in der Sowjetunion", *Deutsche Ukraine-Zeitung*, 29. November 1942, 3; "Судьба іспанських сирот", *Голос Ростова*, 29 декабля 1942, 2.

<sup>332</sup> "Memòries dels treballadors... a la casa nº 13 de Kiev", ANC1-555-T-254, 29.

в яких вони жили близько п'яти років, вони змогли боротись з усіма труднощами”.<sup>333</sup> Перспектива Богопольської може видатись дещо наївною, привілей часто ставав перепорою для повноцінної інтеграції іспанських дітей. Проте якщо ми подивимось на попередній досвід привілейованого життя як на соціальний капітал, то вислів стає більш зрозумілим.

Навіть поза дитбудинками з дітьми залишалась “іспанська марка”, на яку вони могли покладатись у скрутний час. Тому місцеві урядовці часто побоювались приймати іспанців на евакуації, розуміючи недосяжність вимог забезпечення. Персонал намагався домовлятися з владними структурами про кращі умови опіки, інтернати заручались підтримкою з боку громадських організацій-шефів, врешті, самі вихованці усвідомлювали власну впливовість через звернення до радянського уряду, конкретних іспанських партійців чи Комінтерну.<sup>334</sup>

В умовах воєнного життя ці обмежені переваги ставали помітними для ширшого кола радянських громадян. Карлу Кваллсу пощастило знайти досить цікавий лист на ім'я Сталіна, в якому автор, такий собі Перчик, дорікав на ситуацію довкола дитбудинку №6 для іспанських дітей. Вихованці нібито “отримували на 50% більше їжі, ніж радянські діти, мали ‘відкриту симпатію до Франко’ та поводитися як ‘окупанти’”.<sup>335</sup> У відповідь на звернення Є. Коняхіна, начальника відділу Управління дитячих будинків РРФСР, вказала, що іспанці нарівні з іншими працюють в евакуації, піклуючись про добробут дитбудинку, а також допомагають бійцям Червоної Армії як в тилу, так і на фронтах. Проте виникають сумніви, що навіть така конструктивна відповідь змогла переконати радянських громадян, які в моменті досвідчували різницю у ставленні.

Одним з таких сюжетів, що підсвічує становище іспанців у національних ієрархіях, є “зустріч” дітей з німцями Поволжя. В серпні 1941 р. була прийнята постанова про депортації місцевого німецького населення у віддалені регіони. Ці події збіглись в часі зі спробами евакуювати іспанських вихованців. Серед “дітей війни” немає узгоджених свідчень про ці взаємодії. Часом фігурує сам факт, що діти заселялись на місця німецьких поселень, часом простежується ворожість групи, яка перш ніж покинути території, отруювала воду чи знищувала ресурси, часом взагалі трапляються згадки про допомогу.<sup>336</sup> Антоліна Агірресабал, до прикладу, зустріла німців вже в Алтайському краї на евакуації. В оповіді німці не маркуються депортованими, жінка говорить, що їй “евакуювали” разом з господарством. “Вони нас годували, треба віддати їм належне. Ми коли йшли геть, вони всі плакали”.<sup>337</sup>

На відміну від дітей, що залишались у дитбудинках, корисність старших іспанців визначалась через потреби фронту. Частина вихованців добровільно вступили

---

<sup>333</sup> “Memòries dels treballadors... a la casa nº 13 de Kiev”, ANC1-555-T-254, 29.

<sup>334</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 105–111.

<sup>335</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 108.

<sup>336</sup> Анна Фернандес-Ерес, История одной эвакуации: испанский детский дом №1 в селе Куккус”, *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения* 14, no. 2 (2014): 116.

<sup>337</sup> Антолина Агирресабал, *Дети войны*.

до Червоної Армії. В офіційних представленнях військове лідерство іспанців використовували для демонстрації тяглості боротьби з фашизмом. Таким чином міфологія громадянської війни в Іспанії “перетікала” в міфологію радянсько-німецької війни.<sup>338</sup> Ірина Дажина, студентка історичного факультету в одному з московських університетів, ділиться змінами у сприйнятті Рубена Ібаррурі, сина Долорес Ібаррурі, діячки ІКП. Ще дітьми вони разом проводили літо в одному з артеківських таборів. І ось тепер вона читала в газеті його полум’яний виступ за осінь 1941 року, де він закликав молодь ставати поруч з ним до боротьби, якщо вони хочуть завоювати собі щастя та свободу.<sup>339</sup> Під час Сталінградської битви Рубен отримав серйозне поранення, але спроби врятувати йому життя не увінчалися успіхом, хлопець загинув влітку 1942 р.

Ще частина дітей допомагала війську в тилу. Араселі Руїс Торібйос, вихованка одеського дитбудинку, згадує, що працювала на кількох військових заводах, змінюючи фахи від зварювальника до слюсаря.<sup>340</sup> Натомість Луїс Луке в 14-річному віці пройшов відбір на навчання в оркестр при піхотному училищі в Саратові. Хлопець та інші іспанці тепер жили в казармах, де їх виховували відповідно до військових звичаїв. Хоча Луїс мав кишенькові гроші зі своїх музичних виступів, в 1943 році іспанців неочікувано зняли з дотацій. Щоб вирішити цю ситуацію, група відправила свого диригента в Москву. Таким чином звістка про проблему дійшла до Георгія Дмитрова, який в листі до тилового воєначальника висловив прохання поновити забезпечення для талановитого оркестру, що мав 1 травня відкривати парад в Саратові. “Нас нарядили як курсантів, харчування стало зовсім інше, курсантський пайок. Масло, компот, чорний та білий хліб”.<sup>341</sup>

Попри те, що Луїс називає Дмитрова “лідером Комінтерну і головним комуністом всієї Європи”, Комінтерну як такого вже не існувало. Резолюція Виконавчого комітету від травня 1943 р. засвідчила, що в умовах ведення антифашистської боротьби комуністичним партіям необхідна більша незалежність. Натомість Сталін виправдовував рішення про розпуск, спростовуючи тезу ворожих сторін, що Москва має намір “більшовизувати” інші країни. Звичайно, що ліквідацію такого масштабного апарату не можна було провести одномоментно, але можливо й наміру такого не було. Вже за рік з комінтернівських кадрів було організовано Відділ міжнародної інформації при ЦК ВКП(б), а також три “спеціальні інститути”, кожен з яких мав свою специфіку діяльності.<sup>342</sup>

Орієнтовно в 1943-1944 рр. відповідальність за покращення умов іспанців все більше переймає ІКП. Найперше, партійці поставили питання реевакуації всіх іспанських дітей до Московської області. Концентрація іспанців в одному регіоні дозволила покращити забезпечення та більш уважно стежити за виховним процесом, що порушила війна. Проте не всім дітям так швидко вдалось повернутись з місць

<sup>338</sup> Young, “To Russia with Spain”, 408–409.

<sup>339</sup> Ирина Дажина, Запись от 23 февраля 1942 года, *Прожито*, <https://corpus.prozhito.org/note/104222>

<sup>340</sup> Арасели Руис Торибйос, *Дети войны*, <https://ninodelaguerra.ru/araceli>.

<sup>341</sup> Луис Луке, *Дети войны*.

<sup>342</sup> McDermott and Agnew, *The Comintern*, 204–211.

евакуації. В умовах повоєнної розрухи управління ставили те саме питання, що і в 1937 р., яким чином перерозподілити обмежені ресурси на користь іспанських дітей? Доводилось проводити переміщення контингенту радянських дітей, дійшло навіть до того, що просили повернути меблі, які колись були у користуванні іспанських інтернатів.<sup>343</sup> Коли всі облаштування завершилися, відбулось урочисте (пере)відкриття дитбудинків.

На одному з таких заходів виступав і Луїс Луке з оркестром. Після концерту до старших іспанців підійшла Долорес Ібаррурі та інші партійці, запитавши як вони живуть і ким хочуть бути. Це питання не було випадковим, пріоритет на здобутті освіти був визначальним на наступному етапі інтеграції іспанських дітей в радянський контекст. Луїс вважає, що це була організована ініціатива, в 1947 році Суслов, радянський партійний діяч, нібито дав вказівку профспілковій організації, “що всі іспанці мають право на освіту”. Кожен обирав собі напрям підготовки за бажанням та рівнем навичок. Антоліна Агірресабал, до прикладу, закінчила сільськогосподарський технікум, навчання їй не надто подобалось, та й російську вона погано знала. Проте після випуску дівчина змогла працювати на фабриці. Натомість Арасель Торібьос почувала себе більш впевнено у здобутій професії. За технікумом послідував транспортно-економічний інститут та престижна посада в залізничному управлінні.

Знання іспанської також відкривало додаткові можливості. З початком революції на Кубі Міністерство оборони звернулось до іспанців з запитом на роботу військовими перекладачами. Арасель відчайдушно погодилась, фактично шість років пропрацювавши на посаді, а згодом повернулась до Союзу.<sup>344</sup> Ніколас Родрігес з одеського дитбудинку також погодився на пропозицію поїхати у відрядження на Кубу. Чоловіка щиро дивувало, що він ще не мав радянського паспорта, а йому видали закордонний.<sup>345</sup> Це насправді говорить про ступінь довіри радянської влади до політичних кадрів, що виросли в Радянському Союзі з покоління “дітей війни”. Один з респондентів Гарвардського проєкту ще по завершенню війни назвав це “майстерним ходом” з боку Сталіна,<sup>346</sup> хоча пожинав плоди цієї праці вже інший генсек.

Відсутність радянського паспорта справді створювала незручності, частина іспанців так і залишались особами без громадянства. Антоліна не могла одружитись зі своїм російським чоловіком, допоки не зняли заборону, а Луїса, до прикладу, відмовлялись прийняти на роботу у Великому театрі, хоча він мав відповідну музичну освіту. Проте іспанці в будь-якому з випадків могли розраховувати на підтримку держави. Вихід з простору іспанського дитбудинку у доросле життя означав набуття особистого привілею. Обидвоє “дітей війни” згадують про допомогу з отриманням житла через Червоний Хрест, що, перехопивши відповідальність від МОДРу, опікувався політемігрантами. Через громадську організацію також була змога

---

<sup>343</sup> Qualls, *Stalin's Niños*, 124–125.

<sup>344</sup> Арасели Торібьос, *Дети войны*.

<sup>345</sup> Ніколас Родрігес, *Дети войны*.

<sup>346</sup> HPSSS, Friedrich-Fainsod preliminary interviews, Friedrich #55, Male, 8.

підтримувати контакт з рідними в Іспанії. Луїс Луке таким чином відправляв батьками допомогу — продукти та гроші, скільки дозволяли.

Питання репатріації іспанських дітей поновилось лише після смерті Сталіна в другій половині 1950-х. Як згадує Антоліна, в результаті звернень іспанців радянська влада дала свою згоду на виїзд, але був певний спротив з боку ІКП. Однак рішення (не)виїжджати було складним і на особистісному рівні: Луїсу батьки порадили залишатись, якщо він має як себе забезпечити, натомість Антоліну тримала в Росії сім'я — чоловік та дві доньки. Проте були й ті, хто наважився виїхати, їм зорганізували пишні проводи, як колись іспанських дітей зустрічали в 1937 році. Повернення на батьківщину мало свої складнощі: мізерні можливості працевлаштування, важка економічна ситуація, відсутність підтримки з переселенням, врешті, постійне почуття підозри як до радянських агентів. Не дивно, що частина іспанців була вимушена повернутись назад.<sup>347</sup>

Як іспанці, що залишились в Радянському Союзі, так і ті, що повернулись на батьківщину, подібним чином характеризують свій досвід дитячої еміграції. З одного боку, є травматичні спогади самої евакуації, з іншого боку, є наскрізна вдячність самому Радянському Союзу, так і розуміння власної привілейованості. Подібна “гуманітарна дилема” не є унікальною, проте радянський кейс цікавий з тієї перспективи, що ми можемо досліджувати ці зміни сприйняття у тривалому часі. Якщо в 1930-х за гуманітарним жестом порятунку дітей приховувався один контекст: першість у боротьбі проти фашизму, демонстрація здобутків радянської влади і так далі, то з початком війни ці значення почали перевизначатись. Покоління “дітей війни”, їхнє місце, функція та сприйняття, змінювалось поруч з радянським режимом.

---

<sup>347</sup> Immaculada Colomina Limonero, “Blue Victors & Red Losers. Returned Spaniards from the Soviet Union”, *Historia y comunicación social* 23, no. 1 (2018): 26-29.

## ВИСНОВКИ

Влітку 1937 року 11-річній Нонні Спірідоновій пощастило поїхати на відпочинок в один з євпаторійських санаторіїв. Саме там вона вперше зустріла іспанських дітей, яких тільки-но евакуювали з Іспанії, охопленої громадянською війною. У сімейному архіві навіть залишилась спільна світлина на пам'ять, зроблена на пляжі. Переповідаючи цю історію, Світлана, донька Нонни, повторює думку про те, що дитячі будинки для іспанських дітей були дещо іншими. “Жилось іспанським дітям там краще, ніж їхнім одноліткам, радянській дитворі в аналогічних дитбудинках. У іспанських сиріт були чудові умови для життя і навчання, більш сприятливий психологічний клімат”.<sup>348</sup> Хоча сама Світлана не застала той час, жінка знала, що багато з “дітей війни” так і залишились жити в СРСР. Тому “зустрічаючи дорослих іспанців, виникали асоціації з ‘тими самими іспанськими дітьми 36-37 років’”.<sup>349</sup>

Обраний спогад влучно вихоплює момент, як уявлення про привілейованість курсувало між поколіннями. Проте в його основі все одно залишався образ іспанських дітей, що формувався ще з середини 1930-х.

Громадянська війна в Іспанії стала своєрідним маркером нового радянського покоління. Діти та підлітки, народжені наприкінці 1910-х і пізніше, були позбавлені дореволюційного спадку, саме тому на них покладалась відповідальність стати “гідною зміною” батькам. Кампанія солідарності з іспанським народом стала ще одним випробуванням на цьому шляху. Попри односторонність представлень, сприйняття дітьми інтернаціональних практик різнилось не менше, ніж в дорослих. “Присвоєння Іспанії” через радянський патріотизм співіснувало з розповідями старших про світовий інтернаціоналізм, використання трафаретних фраз не скасовувало особистого розуміння подій війни, а сам емоційний відгук не обов’язково продовжувався в часі.

Ці двозначності не випадкові: 1930-ті в багатьох аспектах стали перехідним періодом, що відчували на собі й іспанські діти. Евакуйовані прибули в Радянський Союз як герої та водночас жертви франкістського режиму. Це впізнаваний образ, що став ідеологічним маніфестом нового курсу Комінтерну. У світі, сповненому фашистських загроз, “батьківщина пролетаріату” була готова зустрічати ідейно близьких іноземців з квітами, портретами вождів та співами “Інтернаціоналу”. Проте вітальні зустрічі швидко минули, виникла потреба адаптувати іспанських дітей до радянської сім’ї народів. Перебування дітей у літніх таборах можна вважати точкою відліку в цьому процесі. Іспанців відмежовують від попереднього життя, помітно расіалізують та спонукають визнати власну малокультурність. Проте водночас пропонують трансформаційний шлях змін, що вже подолали радянські діти.

Місцем перевиховання іспанців могла б стати радянська сім’я. Не так давно ця ідея вважалась би регресивною, але “великий відступ” надав їй нового сенсу. Під одну тезу про виховання іспанських дітей в родинях підв’язувалась ідеологічна мобілізація радянських громадян, переваги сімейного кодексу 1936 р. та важливість

---

<sup>348</sup> Светлана Долманова, “Монолог. Часть 4. Мама”, раздел “NO PASARAN!”, *Самиздат*, 2011, [http://samlib.ru/d/dolomanowa\\_s\\_w/monolog4.shtml#\\_Toc257703026](http://samlib.ru/d/dolomanowa_s_w/monolog4.shtml#_Toc257703026).

<sup>349</sup> Долманова, “Монолог. Часть 4. Мама.”

наступності між радянськими поколіннями. Це добрий приклад, як радянська влада використовувала традиціоналістські тенденції під множинні потреби модерної соціалістичної держави. І, що цікаво, відгук “знизу” на заклик справді існував, а ось довіри до управлінців, що мали б організувати сам процес, чи самих радянських громадян — ні.

Вибір на користь дитбудинків був продовженням ширшої інтернаціональної практики з прихистку дітей політично переслідуваних. Проте особливість з евакуйованими іспанцями полягала в масовості явища, що могло повпливати на місце розташування інтернатів. Частину управління довірили, чи то вимушено переклали, на українську республіканську владу. Відповідальність за облаштування “політично значимих” дітей і реальні можливості для виконання цього завдання не можна назвати співставними. Формування інституційного привілею відбувалось в умовах критично обмежених ресурсів. Це провокувало адміністративні конфлікти на різних рівнях взаємодії — від заступників наркомів до обласних та міських управлінців. Натомість спроби проговорити кращі умови забезпечення не мали успіху. З погляду центру хаос на периферії потребував організації, а не додаткових коштів на утримання, але відповідальності не готова була брати жодна зі сторін.

Як би там не було, докладені місцевими управлінцями зусилля окупились за рахунок подальшої інструменталізації образу іспанських дітей. Однак це не варто розуміти в категоріях “експлуатації”. Подальше політичне використання іспанських дитбудинків йшло поруч з перевизначенням домовленостей у радянському суспільстві. Взамін на публічну демонстрацію ідеологічної приязні діти отримували цілу низку матеріальних переваг, що були малодоступні іншим. Це також моменти зміни ролей. Оскільки група була новою в радянських суспільних ієрархіях, багато речей іспанці досвідчували вперше: національне шкільництво, практики дозвілля, політичні маніфестації. Це дозволяло представити історію іспанських дітей з чистого аркуша. Попри всі складнощі, вихованці дитбудинків зразково інтегрувались у радянську систему, що було покладено в основу публічних представлень.

Це безпосередньо доклалось до сприйняття іспанців як привілейованої групи. Частина уявлення формувалась завдяки контрольованим зовнішнім представленням, що привертали особливу увагу репортерів та вимагали від дітей високого рівня перформативності. До іншої ж частини, що залежала від неформальних зустрічей з іспанцями, отримували доступ не так багато радянських дорослих та дітей, зважаючи на закритість установи. Це пояснює, чому не існує одного визначення привілейованості. Досвіди радянських дорослих та дітей різнились залежно від ступеня наближеності до іспанських дітей. Уявлення людини, що знала про дітей лише з преси, відрізняється від того, хто один раз побачив іспанців на офіційному заході або ж і взагалі дізнавався про побут вихованців з чуток, що мало не багато спільного з реальним життям.

Власне розуміння привілею сформував і персонал дитбудинків. Радянська влада приділяла значну увагу внутрішньому адмініструванню іспано-радянських працівників, та, за потреби, залучала спецслужби для контролю зовнішніх контактів. Втім усі ці заходи не змогли запобігти зловживанням. Союзний центр, як і республіканський, ситуативно втрачав і поновлював контроль над периферійними дитбудинками. Постійний доступ до інституції мав лише персонал, що отримував та

розподіляв блага від імені дитбудинку. Це те, що робило привілей транзитивним, ним могли скористатись не лише вихованці, а й ширше коло осіб через прив'язку до “іспанської марки”. Початок війни в 1941 р. мав би урівняти досвіди радянського дитинства, проте вимушена пауза в забезпеченні завершилась, інституційний привілей поступово перетворювався на особистий. Будь-які відкриті спроби виокремлювати іспанських (вже не) дітей ставали критично помітними для ширшого кола радянських громадян.

Включення іспанських дітей в радянський контекст мало унікальну властивість водночас спонукати до зміни та стверджувати тенденції, що вже були присутні в радянському суспільстві наприкінці 1930-х — на початку 1940-х. Якщо кампанія солідарності змусила пригадати неритуалізовані практики інтернаціоналізму, то можливість виховання іспанських дітей в сім'ях підкреслила “великий відступ” у державних політиках. Якщо прецедент з облаштуванням іноземних дітей провокував радянські інститути мобілізувати наявні ресурси, то брак організації та належної комунікації повернув все на свої місця. Якщо прибуття іноземних дітей ствердило ієрархізованість досвідів радянського дитинства, то наданий привілей засвідчив, що доступ до переваг має не лише обрана група. Цей список можна продовжувати, але свідчить він, першою чергою, про множинність адаптацій радянського суспільства до умов, що пропонувала сталінська держава.

## БІБЛІОГРАФІЯ

### ПЕРШОДЖЕРЕЛА

#### Архівні матеріали

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, сп. 350, ар. 216–218.

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, сп. 375, ар. 274–276.

ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, сп. 383, ар. 176–177.

ГАРФ, ф. Р-5446, оп. 1в, д. 495, л. 67–69. Постановление СНК СССР №1621-363с “О руководстве обслуживанием и воспитанием испанских детей, находящихся в СССР и вновь прибывающих” (16 сентября 1937 г.).

ДАК, ф. 1, оп. 1, сп. 9845, ар. 8. Постанови Президії про надання МіськВНО приміщень в Святошині для відкриття інтернату для дітей іспанського народу та матеріали постанов (9 вересня — 26 вересня 1937 р.).

ДАК, ф. 1, оп. 1, сп. 9846, ар. 6. Постанова Президії про надання приміщень для організації дитячого будинку для дітей іспанського народу (9–14 вересня 1937 р.).

ДАК, ф. 1, оп. 1, сп. 9922, ар. 12. Постанова Президії про відведення та ремонт будинку на Святошино для іспанських дітей (9 жовтня 1937 р.).

ДАКО, ф. 151, оп. 1, сп. 161. Доповідні записки та акти обслідування дитячих будинків за 1938 рік.

ДАКО, ф. Р-701, оп. 1, сп. 263, ар. 88. Стенограма загальноміського мітингу, присвяченого подіям в Іспанії (4 серпня, 17 та 28 вересня 1936 р.).

ДАОО, ф. П-9, оп. 3, сп. 351, ар. 29. Материалы о проверке детдома №2 для испанских детей (15 января — 7 мая 1941 года).

ДАОО, ф. П-21, оп. 1а, сп. 4314, ар. 57. Материалы о проверке детдома №3 для испанских детей (16 октября 1940 года).

ДАОО, ф. Р-1763, оп. 2, сп. 70, ар. 22. Циркуляры и выписка из протокола заседаний ВУСПС и ВЦСПС о выделении 20 тыс. рублей для обслуживания испанских моряков, об улучшении работы облпрофсоветов и др.

ДАХО, ф. 4001, оп. 1, сп. 1, ар. 54. Статьи, воспоминания воспитателей, помполита о детском доме для испанских детей (5 октября 1978 г. — 8 июля 1979 р.).

РГАСПИ, ф. 17, оп. 120, д. 266, л. 85. Записка секретаря Исполкома Коминтерна Д.З. Мануильского в ЦК ВКП(б) И.В. Сталину и А.А. Андрееву по вопросу о вывозе в СССР детей погибших бойцов Интернациональных бригад (22 ноября 1936 г.).

РГАСПИ, ф. 17, оп. 166, д. 564, л. 77. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) “О помощи детям Испании” об организации сбора средств на покупку продовольствия для испанских детей (11 сентября 1936 г.).

РГАСПИ, ф. 17, оп. 166, д. 568, л. 42. Письмо К.Е. Ворошилова в Политбюро ЦК ВКП(б) И.В. Сталину о просьбе испанских летчиков о вывозе их детей в Советский Союз (2 января 1937 г.).

РГАСПИ, ф. 17, оп. 166, д. 572, л. 95. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) п. 49/234 “О размещении в санаториях испанских детей” (14 мая 1937 г.).

РГАСПИ, ф. 17, оп. 166, д. 574, л. 1–2. Записка заместителя наркома внешней торговли СССР С.К. Судьина И.В. Сталину и В.М. Молотову об отправлении парохода “Сантай” с испанскими детьми из Франции в Ленинград (15 июня 1937 г.).

РГАСПИ, ф. 17, оп. 167, д. 50, л. 184. Шифртелеграмма ЦК ВКП(б) местным партийным комитетам об организации митингов солидарности с испанским народом и сбора денег для Испании (2 августа 1936 г.).

ЦГАИПД СПб, ф. Р-881 К, оп. 10, д. 220, л. 1–2. Докладная записка ЛГК ВЛКСМ о ходе подготовки к приему испанских детей в Ленинграде (июнь 1937 г.).

ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 7, сп. 6, ар. 189. Протоколи Нарад Голови Ради Народних Комісарів УРСР та його заступників №1-25 (2 січня — 31 грудня 1938 р.).

ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, сп. 1, ар. 210. Постанови Ради Народних Комісарів УРСР за 1937 р. (7 січня — 25 грудня 1937 р.).

ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, сп. 28, ар. 74. Листування з Народними комісаріатами освіти, охорони здоров'я, фінансів, органами міліції та ін. про організацію та роботу дитячих будинків для іспанських дітей та дітей репресованих батьків та про ліквідацію бездоглядності і злочинності серед неповнолітніх (7 січня — 1 жовтня 1938).

ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 12, сп. 82, ар. 28. Звіти Українського товариства культурних зв'язків з закордоном про перебування іноземців в м. Києві та Одесі (26 січня — 12 серпня 1940 р.).

ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 11, сп. 423б. Основні заходи Народного комісаріату освіти УРСР на січень-червень 1939 р.

ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 16, сп. 3, ар. 181. Правительственные указания и переписка Наркопроса УССР с подведомственными учреждениями и учебными заведениями о проведении эвакуационных мероприятий в начальном периоде войны.

ЦДАВОУ, ф. 318, оп. 1, сп. 1303, ар. 41. Сводные ведомости годовых отчетов детских домов, о сети учреждений, персонале, числе и движении детей на 1 января 1939 года.

ЦДАВОУ, ф. 342, оп. 14, сп. 271, ар. 171. Розпорядження та накази Народного Комісаріату охорони здоров'я УРСР по обласних міських та райздоровідділах (3 січня — 31 грудня 1937 р.).

ЦДАВОУ, ф. 2605, оп. 4, сп. 838, ар. 33. Протоколи засідання Президії ВМБІТ ВЦРПС. Листування з ВЦРПС про стан розгляду скарг трудящих в Одеській профраді, заяв робітників про взяття на виховання дітей робітників Іспанії та інші питання.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, сп. 463, ар. 249. Протоколы №20-24 заседаний Политбюро (10 апреля — 17 июня 1937 г.).

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 7, сп. 443, ар. 293. Материалы к протоколам №80-82 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, сп. 6823, ар. 84. Копия постановления Секретариата ВЦСПС о высшей школе профдвижения Украины...(4 января 1936 года — 13 января 1937 года).

Arxiu Nacional de Catalunya. “Memòries dels treballadors que van estar amb els nens espanyols a la casa nº 13 de Kiev.” 1968. ANC1-555-T-254. Fons Centro Español de Moscú (AGE).

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PAAA), RAV 180-1/75 Innenpolitische Verhältnisse der UdSSR.

## Газети та журнали

|                    |                       |                          |
|--------------------|-----------------------|--------------------------|
| Голос Ростова      | На зміну              | СССР на стройке          |
| Заря Востока       | Нове українське слово | Deutsche Ukraine-Zeitung |
| Известия           | Пионер                | Чиж                      |
| Комуніст           | Пионерская правда     | Юний піонер              |
| Літературна газета | Правда                |                          |
| Мурзилка           | Советская Украина     |                          |

## Его-документи

Алексиевич, Светлана. *У войны не женское лицо...* Документальная проза (отрывки). Москва: Правда, 1988.

Алигер, Маргарита. “Запись от 29 января 1939 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/147224>.

Аллилуева, Светлана. *Только один год*. Москва: Книга, 1990.

Белоусов, Николай. “Запись от 3 октября 1937 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/173255>.

Белоусов, Николай. “Запись от 5 октября 1937 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/173257>.

Большунов, Николай. “Запись от 21 июля 1941 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/259777>.

Булгакова, Алла. “Запись от 13 января 1937 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/791444>.

Войславский, Людвиг. *Воспоминания из ушедшего столетия*. Харьков: Фолио, 2002.

Воробьева, Мария. “Запись от 24 марта 1938 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/305695>.

Голлербах, Эрих. “Запись от сентября 1936 года”. *Прожито*. <https://surl.lu/qdrutj>.

Дажина, Ирина. “Запись от 23 февраля 1942 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/104222>.

Долманова, Светлана. *Монолог*. Днепропетровск, 2011. [http://samlib.ru/d/dolomanowa\\_s\\_w/](http://samlib.ru/d/dolomanowa_s_w/).

Казарьянц, Сурен. *Рассказы везучего человека*. Санкт-Петербург: Элмор, 1998.

Колбанцева, Рогнеда. “Воспоминания (очерк)”. *Второй Петербург*, № 6 (51) (сентябрь — декабрь 2023): 117–127.

Костерина, Нина. “Запись от 2 ноября 1938 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/33878>.

Кузнецов, Илья. “Запись от 6 октября [ноября] 1937 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/303619>.

Кузнецов, Илья. “Запись от 2 ноября 1937 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/303645>.

Кульчицкий, Михаил. “Запись от 30 апреля 1937 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/393655>.

Левинсон, Георгий. “Запись “Война, работа в ВОКСе””. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/778085>.

Машир, Лариса. “Виртудес Компань Мартинес, редактор, переводчик”. В *Дневник детской памяти. Это и моя война*. Москва: Издательство АСТ, 2014. <https://www.rulit.me/books/dnevnik-detskoj-pamyati-eto-i-moya-vojna-read-434711-6.html>.

Николаев, Михаил. *Детдом*. Нью-Йорк: Russica, 1985.

Смирнова (Штерн), Евгения. “Воспоминания Евгении Смирновой (Штерн): фрагмент”. *Проект “Последний адрес”*. 6 ноября 2025. <https://www.poslednyadres.ru/articles/articles1028.htm>.

Тарский, Владимир. *Год в наморднике*. Москва, 2002. В *Воспоминания о ГУЛАГе*. <https://vgulage.name/books/tarskij-v-l-god-v-namordnike/>.

Терентьев, Николай. “Запись от 4 апреля — 5 мая 1937 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/452292>.

Чернявский, Олег. “Записи от 21 октября — 27 ноября 1936 года”. *Прожито*. <https://surl.lu/fquvcy>.

Чистякова, Тамара. “Запись от 22 августа 1942 года”. *Прожито*. <https://corpus.prozhito.org/note/824711>.

Шапорина, Любовь. *Дневник*. 2 тома. Подготовка текста и комментарии В. Ф. Петровой и В. Н. Сажина. Москва: Новое литературное обозрение, 2011.

### **Усні інтерв’ю**

#### **Harvard Project on the Soviet Social System**

Schedule A, Vol. 1, Case 3 (interviewer H.B., type A3).

Schedule A, Vol. 1, Case 5 (interviewer K.G., type A3).

Schedule A, Vol. 8, Case 107 (interviewer A.D., type A4).

Schedule A, Vol. 9, Case 111 (interviewer J.B., type A4).

Schedule A, Vol. 24, Case 476 (interviewer S.H., type A4).

Schedule A, Vol. 34, Case 420 (interviewer M.S., type A4).

Schedule A, Vol. 36, Case 1705 (interviewer T.E., type A4).

Friedrich-Fainsod preliminary interviews, Friedrich #55.

### **Дети войны**

Агирресабаль Эчеваррия, Антолина. *Дети войны*. <https://ninosdelaguerra.ru/antolina>.

Аргуэллес Гутьеррес, Бланка. *Дети войны*. <https://ninosdelaguerra.ru/blanca>.

Бернальдо Де Кирос (Савина), Луиза. *Дети войны*. <https://ninosdelaguerra.ru/luisa>.

Гарсия Луке, Луис. *Дети войны*. <https://ninosdelaguerra.ru/luisrus>.

Мансилья Карамес, Франсиско. *Дети войны*. <https://ninosdelaguerra.ru/francisco>.

Родригес, Николас Грегорио. *Дети войны*. <https://ninosdelaguerra.ru/nicolas>.

Руис Торибьос, Арасели. *Дети войны*. <https://ninosdelaguerra.ru/araceli>.

### **Orlando Figes**

Интервью Николая Ковача, *Orlando Figes*, <http://www.orlandofiges.com/interviews/pdf/Kovach1.pdf>

Интервью Евгении Смирновой, *Orlando Figes*, <http://www.orlandofiges.com/interviews/pdf/Smirnova1.pdf>.

### **История от первого лица**

Грановская Рада. *История от первого лица*. <https://япомню.рф/authors/author.php?id=659>

Нина Сигал. *История от первого лица*. [https://xn--80addgoadxwbcbilejre9f9h.xn--p1ai/events/current\\_event.php?current\\_event\\_id=6834](https://xn--80addgoadxwbcbilejre9f9h.xn--p1ai/events/current_event.php?current_event_id=6834)

## Книги та словники

Валевская, А. Л., Л. И. Давыдова, и Ф. И. Шаронов, сост. *Друг большой, заботливый: переписка Н.К. Крупской с пионерами 1924–1939*. Москва: Молодая гвардия, 1987.

Васильева, О. Предисловие к *Учебнику испанского языка. Начальный курс*. Москва: Издательское товарищество иностранных рабочих в СССР, 1937.

Марцишевская, К. *Русско-испанский словарь: 10000 слов*. Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1937.

Спиру, Василий, сост. *Дело Испании — не частное дело испанцев*. Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937.

## Законодавчі акти та офіційні документи

*Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1936 рік*. Т. 1, № 1–24. Київ: Видавництво Юридвидав; Вид. ВУЦВК “Радянське будівництво і право”, 1936.

Президиум Верховного Совета СССР. “О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений”: Указ от 26 июня 1940 года. <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16456.htm>.

Сталин, Иосиф. “Отчетный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) 10 марта 1939 года”. *Marxists Internet Archive*. [https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14\\_57.htm](https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_57.htm).

## Веб-ресурси

“23 июня 1937 года — в Ленинградский морской порт на пароходе “Сантай” прибыла первая группа испанских детей”. *Маленькие истории*. 23 июня 2017. <https://little-histories.org/2017/06/23/23-ijunya-1937-goda-v-leningradskij-morskoy-p/>.

“‘Артековское дело’ (1937 год)”. *Содружество “Артек+”*. Просмотрено 22 мая 2026. <https://suuk.su/kino/delo1937.htm>.

“Дневник селькора Николая Терентьева”. *БезФормата*. 11 декабря 2018. <https://siktivkar.bezformata.com/listnews/dnevnik-selkora-nikolaya-terenteva/71751382/>.

Єфименко, Г. “Затонський Володимир Петрович”. В *Енциклопедія Сучасної України*, голов. ред. І. М. Дзюба та ін. Т. 10. Київ, 2010. <https://esu.com.ua/article-15727>.

*Испанские дети в СССР*. Центральная студия документальных фильмов (ЦСДФ), 1937. Кинохроника. *Net-Film*. Дата обращения 23 мая 2026. <https://www.net-film.ru/film-56498/>.

“Премьера спектакля ‘Салют, Испания!’”. *Театральный календарь*. Санкт-Петербургская государственная театральная библиотека. 23 ноября. <https://cal.sptl.spb.ru/nov23>.

“Старчакова (урожд. Вельмонт) Евгения Павловна”. *Мартиролог*. Томский мемориальный музей “Следственная тюрьма НКВД”. <https://nkvd.tomsk.ru/researches/passional/starchakova-urozhd-velmont-evgeniya-pavlovna/>.

Ціборовський, О. “Канторович Соломон Ілліч”. В *Енциклопедія Сучасної України*, голов. ред. І. М. Дзюба та ін. Т. 12. Київ, 2012. <https://esu.com.ua/article-9355>.

García, Carolina, and Pablo Fernández. “Españoles capturados por los alemanes en la URSS (1942-1943).” *Nuevatribuna*, September 9, 2020.

Albert, Gleb J. "The USSR Section of the International Red Aid (MOPR): The Institutionalisation of International Solidarity in Interwar Soviet Society." In *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*, edited by Holger Weiss, 89–129. Leiden: Brill, 2017.

Anderson, Peter. "The Struggle over the Evacuation to the United Kingdom and Repatriation of Basque Refugee Children in the Spanish Civil War: Symbols and Souls." *Journal of Contemporary History* 52, no. 2 (2017): 297–318.

Ball, Alan. "State Children: Soviet Russia's Besprizornye and the New Socialist Generation." *The Russian Review* 52, no. 2 (1993): 228–247.

Bernstein, Laurie. "The Evolution of Soviet Adoption Law." *Journal of Family History* 22, no. 2 (1997): 204–226.

Breakwell, Susan Sheridan. "'Knowing how to be a Mother': Parenting, Emotion and Evacuation Propaganda during the Spanish Civil War, 1936–1939." In *Parenting and the State in Britain and Europe, c. 1870–1950: Raising the Nation*, edited by Hester Barron and Claudia Siebrecht, 207–230. London: Palgrave Macmillan, 2017.

Byford, Andy. *Science of the Child in Late Imperial and Early Soviet Russia*. Oxford: Oxford University Press, 2020.

Colomina Limonero, Immaculada. "Blue Victors & Red Losers. Returned Spaniards from the Soviet Union." *Historia y comunicación social* 23, no. 1 (2018): 23–32.

Colomina Limonero, Immaculada. *Dos patrias, tres mil destinos: Vida y exilio de los niños de la guerra de España refugiados en la Unión Soviética*. Madrid: Ediciones Cinca, 2010.

Davies, Sarah. "'Us against them': Social Identity in Soviet Russia, 1934–41." In *Stalinism: New Directions*, edited by Sheila Fitzpatrick, 47–70. London: Routledge, 2000.

Fitzpatrick, Sheila. "Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia." In *Stalinism: New Directions*, edited by the author, 20–46. London: Routledge, 2000.

Fitzpatrick, Sheila. "Middle-class Values and Soviet Life in the 1930s." In *Soviet Society and Culture: Essays in Honor of Vera S. Dunham*, edited by Terry L. Thompson and Richard Sheldon, 20–38. New York: Routledge, 1988.

Hoffmann, David L. "Was There a 'Great Retreat' from Soviet Socialism? Stalinist Culture Reconsidered." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 5, no. 4 (2004): 651–674.

Iordache Cârstea, Luiza. "The Republican exile in the Soviet paradise. Spaniards in Stalin's Gulag." *Journal of Iberian and Latin American Studies* 27, no. 1 (2021): 41–61.

Jones, Kathleen, and A. J. Fowles. "Total Institutions." In *Understanding Health and Social Care: An Introductory Reader*, 103–106. London: SAGE Publications Ltd, 2008.

Kassymbekova, Botakoz. *Despite Cultures: Early Soviet Rule in Tajikistan*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2016.

Kelly, Catriona. *Children's World: Growing Up in Russia, 1890–1991*. New Haven: Yale University Press, 2007.

Kelly, Catriona. "Defending Children's Rights, 'In Defense of Peace' Children and Soviet Cultural Diplomacy." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 9, no. 4 (2008): 711–746.

Kelly, Catriona. "A Joyful Soviet Childhood: Licensed Happiness for Little Ones." In *Petrified Utopia: Happiness Soviet Style*, edited by Marina Balina and Evgeny Dobrenko, 3–18. London: Anthem Press, 2009.

Keren, Célia. "From international aid to state policy: The cross-border trajectory of the Spanish child evacuation scheme, 1936–1939." In *Public and Private Welfare in Modern Europe*, edited by Fabio Giomi, Célia Keren, and Morgane Labbé, 132–158. London: Routledge, 2022.

Keren, Célia. "When the CGT Did Humanitarian Work: Spanish Children Evacuated to France (1936–1939)." *Le Mouvement Social*, no. 264 (2018/3): 15–39.

Kind-Kovács, Friederike. "A Humanitarian Dilemma: Child Evacuation in the Twentieth Century." *Journal of Contemporary History* 60, no. 2 (2025): 209–234.

Kirschenbaum, Lisa A. "Exile, Gender, and Communist Self-Fashioning: Dolores Ibárruri (La Pasionaria) in the Soviet Union." *Slavic Review* 71, no. 3 (2012): 566–589.

Kotkin, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Kowalsky, Daniel. "Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War." *Bulletin of Spanish Studies* 91, no. 1-2 (2014): 159–178.

Kowalsky, Daniel. *Stalin and the Spanish Civil War*. New York: Columbia University Press, 2004. <http://www.gutenberg-e.org/kod01/>.

Ledeneva, Alena V. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Legarreta, Dorothy. *The Guernica Generation: Basque Refugee Children of the Spanish Civil War*. Reno, NV: University of Nevada Press, 1984.

Manela, Erez. "International Society as a Historical Subject." *Diplomatic History* 44, no. 2 (April 2020): 184–209.

McDermott, Kevin, and Jeremy Agnew. *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*. Basingstoke: Macmillan, 1996.

Millar, James R. "The Little Deal: Brezhnev's Contribution to Acquisitive Socialism." *Slavic Review* 44, no. 4 (1985): 694–706.

Neumann, Matthias. "Youthful Internationalism in the Age of 'Socialism in One Country': Komsomol'tsy, Pioneers and 'World Revolution' in the Interwar Period." *Revolutionary Russia* 31, no. 2 (2018): 196–224.

Qualls, Karl D. *Stalin's Niños: Educating Spanish Civil War Refugee Children in the Soviet Union, 1937–1951*. Toronto: University of Toronto Press, 2020.

Schilde, Kurt. "Oppressed Today – the Winners of Tomorrow. The Ways and Works of International Red Aid: A Communist World Organisation in the Force Field between Governmental Oppression and Social Work for Political Prisoners." In *Amid Social Contradictions: Towards a History of Social Work in Europe*, edited by Gisela Hauss and Dagmar Schulte, 165–182. Opladen: Barbara Budrich Publishers, 2009.

Siegelbaum, Lewis, and Andrei Sokolov. *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents*. New Haven: Yale University Press, 2004.

Sierra Blas, Verónica. "Educating the communists of the future: notes on the educational life of the Spanish children evacuated to the USSR during the Spanish Civil War." *Paedagogica Historica* 51, no. 4 (2015): 496–519.

Sierra Blas, Verónica. "'Reconstructing Silences': On the Study and Editing of Private Letters by Spanish Children Evacuated to Russia during the Spanish Civil War." In *Private: Do (Not) Enter: Personal Writings and Textual Scholarship*, edited by João Dionísio, 95–112. Amsterdam: Rodopi, 2012.

Skubytska, Iuliia. "It Takes a Union to Raise a Soviet: Children's Summer Camps as a Reflection of Late Soviet Society." PhD diss., University of Pennsylvania, 2018.

Stone, Andrew B. "Growing Up Soviet? The Orphans of Stalin's Revolution and Understanding the Soviet Self." PhD diss., University of Washington, 2012.

Volkov, Vadim. "The Concept of Kul'turnost: Notes on the Stalinist Civilizing Process." In *Stalinism: New Directions*, edited by Sheila Fitzpatrick, 210–230. London: Routledge, 2000.

Whittington, Anna. "Making a Home for the Soviet People: World War II and the Origins of the Sovetskii Narod." In *Empire and Belonging in the Eurasian Borderlands*, edited by Krista A. Goff and Lewis H. Siegelbaum, 151–166. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2019.

Young, Glennys. "To Russia with 'Spain': Spanish Exiles in the USSR and the Longue Durée of Soviet History." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 15, no. 2 (Spring 2014): 395–419.

Zahra, Tara. *The Lost Children: Reconstructing Europe's Families after World War II*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2011.

Zadirko, Ekaterina. "'This Is Not Art but the Most Real Life': Ideology, Literature, and Self-Creation in a Soviet Teenager's Diary (1937–1941)." *Slavic Review* 84, no. 1 (2025): 96–114.

Авдеев, Ю., В. Гавриленко, и А. Доильницын. "История развития патронатного воспитания в России". *Правовая политика и правовая жизнь*, № 3 (2020): 124–130.

Аврус, Анатолий, Леонид Бабиченко, и Юрий Львунин. *Верность пролетарскому интернационализму*. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1983.

Арутюнов, Артем. "Испанские эмигранты и институт гражданства в СССР (вторая половина 1930-х – начало 1940-х гг.)". *Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история*, № 2 (2017): 132–138.

Бранденбергер, Дэвид. *Национал-большевизм: Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания. 1931–1956*. Доп. изд. Санкт-Петербург: Академический проект; Издательство ДНК, 2009.

Ватлин, Александр. "'Мы имеем дело с очень хорошим человеческим материалом'. Австрийские шуцбундовцы в СССР". *Исторический журнал: научные исследования*, № 2 (2014): 196–209.

Волкова, Ирина. "Пиренейский конфликт 1936–1939 годов и формирование советского поколения войны". *Новейшая история России* 10, № 1 (2020): 183–202.

Гогохія, Нані. "Мілітаризація дискурсу дитини в УРСР 1929–1939 рр.". Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки, № 5 (328) (2019): 81–94.

Елпатьевский, Андрей. *Испанская эмиграция в СССР: Историография и источники, попытка интерпретации*. Тверь: ГЕРС, 2002.

Илюха, Ольга. "'Угроза детству': гражданская война на Пиренеях в освещении советских периодических изданий для детей". *Новейшая история России* 13, № 3 (2023): 721–744.

Мартін, Тері. *Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізми в Радянському Союзі (1923–1939)*. Київ: Критика, 2013.

Мухаматулин, Тимур. "'Присвоение Испании': Испания в советском обществе в 1936–1939 годах". В *Bulletin Nr. 6: Конструируя 'советское'? Доклады научной конференции студентов и аспирантов*, 113–127. Санкт-Петербург: Deutsches Historisches Institut Moskau, 2011.

Мухаматулин, Тимур. "Советское общество и гражданская война в Испании в 'письмах во власть'". *Исторический ежегодник*, № 7 (2013): 33–43.

Новиков, Михаил. "Советская гуманитарная помощь Испанской Республике в 1936–1939 гг." *Социально-политические исследования*, № 2 (19) (2023): 83–97.

Славко, Андрей. "Государство и беспризорность в 1930-е годы: система функционирования детских домов". *Вестник СамГУ*, № 67 (2009): 23–27.

Смирнова, Татьяна. “Любимые дети советской республики’: история патронирования детей в советской России. 1918–1930-е гг”. *Вестник РУДН. История России*, № 2 (8) (2007): 25–37.

Фернандес-Эрес, Анна. “История одной эвакуации: испанский детский дом №1 в селе Куккус”. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения* 14, № 2 (2014): 115–120.

Фернандес-Эрес, Анна. “Заставить их полюбить эту жизнь...’: испанские детские дома в СССР (1937–1939)”. *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*, № 1 (22) (2017): 63–71.

Фернандес, Анна. “Вива Испания!’: испанские дети в СССР в конце 30-х гг.” В *Школа-конференция молодых ученых ИРИ РАН*. <http://mkonf.iran.ru/papers.php?id=139>.

Фицпатрик, Шейла. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Пер. Л. Ю. Панфиной. 2-е изд. Москва: РОССПЭН, 2008.

Харитонова, Наталья. “Советские педагогические работники детских домов для испанских детей глазами бывших воспитанников”. В *Антропология советской школы: Культурные универсалии и провинциальные практики: сб. ст.*, 175–193. Пермь: Пермский гос. ун-т, 2010.

Харитонова, Наталья. “Система воспитания в детских домах для испанских детей в Советском Союзе: к истории педагогических идеологем”. *Шаги / Steps* 1, № 1 (2015): 71–86.

Чернега, Петро. “Радянська профспілкова система в Україні у період Другої світової війни”. *Генеа*, № 1 (10) (2005): 66–82.